

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA`LIMI VAZIRLIGI
AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

PEDAGOGIKA FAKUL`TETI

“PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYa” KAFEDRASI

“Pedagogika va psixologiya” ta`lim yo`nalishining 4 “j” kurs talabasi

Matmuratova Dilfuzan Kopjursinovnaning

BAKALAVR MALAKAVIY BITIRUV ISHI

Mavzu: Psixologik faoliyatda manipulyatsiya
muammosi

Ilmiy maslahatchi:

p.f.n I. Allaniyazov

Ilmiy rahbar:

A. Elmuratova

Kafedra mudiri:

dots. Z.Sherimbetova

NUKUS

KIRISH

I Bob Psixologik faoliyatda manipulyatsiya muammosini nazariy o'rganilishi

- 1.1. «Manipulyatsiya» tushunchasi va «Manipulyatsiya» turlari.
- 1.2 Asosiy manipulyatsiyaning tasir etish turlari, yashirin turdagi tasirlar
- 1.3. Tasir etish belgilarini tanlash, shaxslar orasidagi muhit munosabati

II Bob Psixologik faoliyatda manipulyatsiya muammosini amaliy tarafdin o'rganish.

- 2.1. Kollej o'quvchilari va maktab o'quvchilari orasida manipulyatsiyani o'rganish bo'yicha anketa savollari.
- 2.2. «Muloqatchanlik va tashkilotchilik» qobiliyatlarini aniqlovchi metod.
- 2.3. Irodani o'rganish test.
- 2.4. “Muvaqqiyatga intilish motivatsiyasi” va “Mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasi” metodikalari.

XULOSA

Adabiyotlar ro'yhati

KIRISH

Tadqiqot ishining ilmiy ahamiyati va dolzarbligi: O`zbekiston Respublikasi o`z mustaqil taraqqiyot yo`lini tanlagan davrdan boshlab barcha sohalarda tub islohatlar amalga oshirila boshlandi. Jumladan, ta`lim tizimida islohatlarni olib borilishi ma`naviy jihatdan barkamol avlodni tarbiyalash poydevor vazifasini o`tamoqda. Prezidentimiz Islom Abdug`anievich Karimov II chaqiriq O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1 – sessiyasidagi nutqida kelajak avlod haqida qayg`urish, sog`lom va barkamol naslni tarbiyalab etishtirishga intilishi hozrgi kun talabi ekanligini yosh avlod ma`naviyatini yanada yuksaltirishi jamiyatda olib borilayotgan islohatlarni chuqurlashtirish borasidagi ustuvor yo`nalishlaridan biri ekanligini alohida ta`kidlagan edilar.

Ma`naviy, ahloqiy hamda jismoniy jihatdan etuk bo`lgan avlod haqida so`z yuritilar ekan, shu o`rinda Islom Abdug`anievich Karimovning quydagi fikrini keltirish o`rinlidir. «Sog`lom avlodni tarbiyalash buyuk davlat poydevorini farovon hayot asosini qurish demakdir. Biz tarixan qisqa fursat ichida boshqa sohalarda bo`lgani kabi ta`lim – tarbiya borasidagi maqsad va vazifalarimizni yaxshi anglab etti. Hammamiz yana bir haqiqatni anglashimiz zarurki, faqat chinakam ma`rifatli insongina millat qadrini, o`zligini anglaydi. Chinakam barkamol shaxsni tarbiyalashda esa ta`lim – tarbiyaning o`rni beqiyosdir».

O`zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to`g`risida»gi Qonuni 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan. Dastur kadrlar tayyorlash milliy modelini ro`yobga chiqarishni, har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta`lim va kasb-hunar dasturlarini ongli ravishda tanlash va keyinchalik puxta o`zlashtirish uchun ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, psixologik-pedagogik va boshqa tarzdagi sharoitlarni yaratishni jamiyat, davlat va oila oldida o`z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni nazarda tutadi.

Zamonavoy odam u kim bo`lishidan qat`iy nazar manipulyatorchi bo`lib hisoblanadi. Manipulyatorlik qobiliyat har birimizda manipulyativ hosiyat

bo'ladi. Sababi, o'z foydamiz uchun hiyladan foydalanamiz. Albatta har qanaqa manipulyativ harakatlar yomonlik bo'lib hisoblana barmaydi. Odamzod umri davomida har hil manipulyativ harakatlardan foydalanadi, lekin bunaqa manipulyativ harakatlardan o'zlarimiz va yaqinlarimiz azob chekadi. Manipulyatsiyaning zarari bor sababi, u shaxsning kasalini yashirib turadi. Manipulyativ harakatlar muammosini hayotimizda ko'p uchratamiz masalan, bozordagi sotuvchilarning haridorlarini aldovi yoki televideniadagi bizning tinchimizni oladigan reklamalarni keltirib o'tsak bo'ladi. Ijtimoiy munosabatlarning qaysi tarmog'ida bizlarga o'z fikrlarini o'tkazdirmoqchi bo'layotgan bo'lishimiz uchun manipulyatsiya manosini tushungan holdagina qarshi tura olishimiz mumkun buni faqat manipulyatsiya termini ma'nosini tushungan holda yecha olamiz. Bizlarning vazifamiz manipulyatsiya haqidagi barcha tushunchalarni malumot yig'gan holda bir tartibga solib shunga asoslangan holda xulosa chiqarishimiz kerak bo'ladi. Bu muammoning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lib bu masala bilan bir qator olimlar shug'ullangan, bularda psixologik manipulyatsiya munosabatlarini tuzishda «o'yin» teoriyasining tasiri haqidagi mehnatini yozgan Erik Berntin va tranksionallik analizning «otasi» Deyl Kornegi odamlarni boshqarish muammosi nomli mehnatini aytib o'tsak bo'ladi. Everetitt Shostrom bo'lsa manipulyativ psixologiyani kompleksli turda tadqiq qila boshlagan. U manipulyatsiya hozirgi zamon muammosi ekanligini aytib o'tib shaxsning o'zligini bilishning ahamiyatli tushunchasini kiritgan rus psixologi Vlademir Sheynov psixologik tarafdin yashirin turda odamlarga tasir qilib boshqarish teoriyasi ustida ishlab chet el olimlarining mehnatini o'rgangan holda «Manipulyatsiya» tushunchasi bo'yicha o'z «maktabini» yaratgan rus psixologi Igor Vagin saylov texnologiyasini foydalangan holda manipulyativlik psixologiya konsepsiyasining siyosatdagi o'rni haqida mehnatini yaratgan. Bizning bu muammomiz faqat psixologiya uchun emas boshqada fanlar uchun hattoki yaqin bo'lmagan fanlar uchun ahamiyatli, masalan sotsiologiya ilmi jamiyatining rvojlaniishi konfliktlarning kelib chiqish sabablarini o'rgangan shu

muommolarning kelib chiqishiga manipulyatsiyaning tasirida ekanligini keltirib o'tgan.

Bizningcha «Boshqaruv psixologiyasi» faqat iqtisoddagina emas politologiyada saralash texnologiyasidasi simbioz psixologiyada foydalaniladi. Chunki boshqaruv madaniyati bu siyosatdagi monipulyatsion texnologiyadan boshqa narsa emas saylov jarayonlarini insonlarning ustidan ishlangan monipulyatsion harakatlar bo'lib hisoblanadi. Manipulyatsion harakatlarni iqtisod tarmog'ida ayniqsa reklamalarda ko'rishimiz mumkin. Hattoki tarixda manipulyativ harakatlar tarixiy jarayonlarga o'z tasirini o'tkazgan. Pedagogika tarmoqlari o'qitish va tarbiyalashda ham manipulyatsiya tasirini ko'rib chiqamiz masalan o'qituvchining o'quvchiga pedagogic masalalarni hal qilishi uchun boshqaruv orqali tasir o'tkazishini aytib o'tsak bo'ladi Pedagogika ilmida manipulyatsiya muammosi hali to'liq o'rganilmagan shuning uchun hozirgi vaqtda **bu aktual muammo bo'lib qolmoqda**. Bu bo'yicha har xil qarashlar keltirilgan maqolalar bor biroq, ular bir butun tizim sifatida o'rganilmagan shunday qilib diplom ishimizning maqsadi pedagogic jarayonlarda manipulyatsion harakatlarning xususiyatlarini o'rgangan holda tadqiqot ishlarini olib borish hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi: manipulyatsiya muammosini nazariy jihatdan o'rganish va shaxslar o'rtasidagi tasir etish belgilarini aniqlash.

Tadqiqot ob'ekti: Ilk o'spirinlik yoshidagi kollej o'quvchilari.

Diplom ishimizning vazifalari:

1. Manipulyatsiyaning nazariy asoslarini aniqlash uchun tadqiq qilinayotgan muammoning manbalarini analiz qilish.
2. Manipulyatsiya muammosini umumlashtirish va bir tizimga solish
3. Pedagogik jarayonda manipulyatsiya xususiyatlarini tadqiq qilish masalasi.

Tadqiqot predmeti: Psixologik faoliyatda manipulyatsiya muammosi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsning shakllanishida milliy-psixologik o'ziga xoslik va umuminsoniy qadriyatlarning yagonaligini belgilovchi umummilliy metodologiyadan; psixik hodisalarning tadqiq etishga kompleks yondashish (B.G.Anan`ev), funktsional tizimlar kontseptsiyasi (P.K.Anoxin), determinizm tamoyili (S.L.Rubinshteyn, A.N.Leont`ev), tizimli yondashish (B.F.Lomov) xizmat qildi. «O`yin» teoriyasining tasiri haqidagi mehnatini yozgan Erik Berntin va trankSIONallik analizning «otasi» Deyl Kornegi odamlarni boshqarish muammosi nomli mehnatini aytib o'tsak bo'ladi. Everetitt Shostrom bo'lsa manipulyativ psixologiyani kompleksli turda tadqiq qila boshlagan. Prezidentimiz I.A.Karimovning "Barkamol avlod", ta`lim-tarbiya, ma`naviyat, oila, shaxs kamolotiga qaratilgan ma`ruza, asarlarida ilgari surilgan g`oyalar.

Tadqiqot metodikalari:

- Kollej o`quvchilari va maktab o`quvchilari orasida manipulyatsiyani o`rganish bo`yicha anketa savollari;
- «Muloqatchanlik va tashkilotchilik» qobiliyatlarini aniqlovchi metod;
- Irodani o`rganish test;
- "Muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi" va "Mag`lubiyatdan qochish motivatsiyasi" metodikalari.

Ilmiy faraz:

1. Boshqa odamlarning nozik tomonlarini bilgan holda uning ustidan kulish yoki aldash yo'li bilan ish harakatlariga tasir qilishi mumkin.
2. Insonlarda o`y hayollarga programmashtirish hissiyotlarini va munosabatlariga tasir etgan holda yashirin turda bo'ysundirishlari mumkin.
3. Manipulyatsiyaning asosiy belgisi bu manipulyatorning faqat o`z maqsadini himoyalagan holda foyda olishi muvaffaqiyatga erishishi hisoblanishi mumkin.
4. Har xil psixologik tarafdin tasir etish turlarining spitsifikatsiyasi faqat infensiyaellik aspekitida qaralishi mumkin.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati. Olingan natijalar ijtimoiy psixologiya, boshqaruv psixologiyasi, umumiy psixologiya, psixodiagnostika fanlarini nazariy jihatdan boyitishga yordam beradi hamda psixologiya maxsus tarmog'i sifatida yuzaga kelishiga olib keladi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Olingan ma'lumotlar, xulosa va amaliy tavsiyalardan ijtimoiy psixologiya, iqtisodiy psixologiya, mehnat psixologiyasi o'qitishda o'qituvchi, tarbiyachi, amaliy psixolog va ota-onalar foydalanishlari mumkin.

Diplom ishimizning tuzulishi

Bu diplom ishi kirishdan ikki bobdan nazariy va amaliy yakunlashdan adabiyotlar ro'yhatidan qo'shimcha manba va qo'shimchalardan iborat.

I bob. Psixologik ishda manipulyatsiya muammosining nazariy jihatdan tadqiq qilinishi

1.1.«Manipulyatsiya» tushunchasi va «Manipulyatsiya» turlari

1. Manipulyatsiya tushunchasi qisqacha psixologik manipulyatsiya fenomeni bilan tanishamiz va uning simantik tadqiqotlarning asosi sifatida tushunchaga to'xtab o'tamiz, E.Shostomning maqolasida manipulyatsiyaning xususiyatini «manipulyator o'z maqsadlarini yashirgan holda harakatlanishida» deb keltirib o'tgan. Shuningdek manipulyatorchi o'z harakatlari bilan boshqalarga, bu shunday bo'lishi kerak degan fikrga keladi. Bundan savol kelib chiqadi manipulyatsiya fenomeni yoki bu harakatlar fenomeni insonning hissiyotlariga tasir etish tajribasi emasmikan?

Manipulyatsiyaning paydo bo'lishi haqida 3 ma'lumot manbasi atab o'tiladi

1. Manipulyatorchining pozitsiyasi
2. Manipulyatsiyaning harakatlaridan jabr ko'rganlarning pozitsiyasi
3. Kuzatuvchular pozitsiyasi

«Manipulyatsiya» termini qanday paydo bo'lganini ko'rib chiqishimiz kerak;

Asosiy mazmuni

Internet materiallari bo'yicha (www.psychotpi.ru) keltirilganidan Oksfordlik lug'atda manipulyatsiya bu odamlarga tasir etish akti yoki insonlarga narsaga qaraganday hiyla ishlatish yo'li bilan yashirin turda boshqarish yoki qayta ishlashga aytamiz. Shu manoda iqtisodiy lug'atlarda qo'llanilib kelingan «Makiavilializm» terminining o'rniga qo'llanila boshlagan. Psixologik adabiyotlarda A.A.Leontev manipulyatsiya termini 3 manoga ega bo'lib birinchi ma'nosi texnologiyadan olishdir. Mehnat psixologiyasida muhandislik psixologiyasida qo'llaniladi.

Ikkinchi ma`nosida etimologik so'zlardan olinib manipulyatsiya ma`nosi muhitning hayvonat dunyosida faol turda aralashuvi, ikkinchi qarama qarshi ma`nosi lokomatsiya muhitda esa hayvonlarning o'zlarining aralashuviga aytiladi. 60 yillardan boshlab manipulyatsiya termining uchinchi turdagi ma`nosi qo'llanila boshladi. Bu politologiya mehnatlaridan olingan bo'lib, keyin esa amaliy faoliyatda qayta ishlanmagan holda manipulyatsiya so'zi odamlar orasidagi o'zaro munosabatlar kontekstida qo'llanila boshladi. Shunday qilib bizlar tadqiq qilayotgan masalamizga ham obektiv tarafdin (subektlar o'rtasidagi munosabatlar) predmeti bo'yicha yani tasir qilish mehanizmini ko'rib chiqqanimizda manipulyatsiya fenomeni psixologik muammo bo'lib chiqdi. Shunday qilib manipulyatsiya terminining ikki marta konteksti o'zgartirildi «manipulyatsiya» so'zini tushuntirish uchun psixologiyada bu termin haqida bir qancha olimlarning fikrlari qarab chiqildi.

1	Bessonov B.N	Zoravonlik qilish yo'li bilan yashirin turda bosim o'tkazish orqali odamning ruhiyatiga tasir qilish formasi
2	Volkogonov D	Ruhiyatiga bosim o'tkazish ham ichki dunyosini o'rganishni boshqarish .
3	Gudin D.A	Yashirin tiurda hukmini o'tkazish orqali o'zganing xoqish istagiga etibor qilmaslik.
4	Yokoyama O.T	Manipulyator-bu o'z foydasini ko'zlagan holda boshqa odamni aldash yo'li bilan tasir qilish.
5	Proto L	Yashirin turdagi odamning o'z yo'lini tanlashga tasir qilish.
6	Rekir R	Dunyo tuzilishini yaratish bundan faqat o'zidan foyda olish
7	Rudinov D	Boshqa odamlarning nozik tomonlarini bilgan holda uning ustidan kulish yoki aldash yo'li bilan ish harakatlariga tasir qilish.

8	Sagotovskiy N.V	Boshqa odamlarga tasir qilish obekti yaqin quroli sifatida ko'rinish
9	Shiller G	O'y hayollarga programmalashtirish hissiyotlarini va munosabatlariga tasir etgan holda yashirin turda bo'ysundirishga aytamiz.
10	Shostrom E	Boshqa odamlardan foydalangan holda obektni yoki narsa sifatida qarash ustunlik ham tekshirish
11	Rubinson S	Odamlar ustidan mahorat bilan boshqarish yoki ularda foydalanishga aytamiz.

Manipulyatsiya terminini tuzishdagi eng asosiy elementi bu manipulyatsiya tushunchasining asosini aniqlashimizdadir. SHuningdek atab o'tish joizki manipulyatsiya bu psixologik jixatdan ta'sir etish mexanizmi bo'llib hisoblanadi. Manipulyatsiyaning asosiy belgisi bu manipulyatorning faqat o'z maqsadini himoyalagan holda foyda olishi muvaffaqiyatga erishishi hisoblanadi. Biroq buni kriteriya hisobida olishimiz ishimizda noqulaylikni vujudga keltiradi. Manipulyatsiya haqida tushuncha berganimizda biz faqat bir tomonlama foyda olish, muvaffaqiyatga erishish degan tushunchasi bu manoga boshqacha qarab chiqishimiz kerakligi yani maqsadga etibor berish kerakligini ko'rsatadi. Tadqiqotchi olimlarning ishlarida faqatgina D J. Rodenov manipulyatsiyaning adresatka motivatsion munosabatlarning eng asosiy rol o'ynashini atab korsatgan. Manipulyatsiya shu vaqtda paydo bo'ladi. U adresatka nima ishlashi lozimligini maqsadini uning o'rniga o'ylagan holda psixikasiga tasir korsatadi. SHuningdek bu nazariyani tushuntirishda shuni aytib o'tish joyizki manipulyator o'z istak hoqishlarini shunday qilib adresatga singdiradi. Adresat huddi shuni tasavvur qilgandek bo'lib qoladi. SHuningdek manipulyatsiyaning asosiy belgisi yashirin turdagi adresat turiga aytamiz. SHu bilan birga manipulyatsiyaning mahoratini tasir etuvchanligini aytib o'tish lozim. Asosiysi adresatning

manipulyatsiyaning tuzilishiga tasir korsatgan xolda harakatlanishiga olib kelishiga aytamiz. Ushbu kiritilgan qo'shimchalarga asoslanib manipulyatsiyaga quyidagi tushunchalarni kiritamiz.

Manipulyatsiya- bu psixologik jihatdan tasir ko'rsatishning sababidan yashirin turdagi harakati, boshqa odamning hoqish istagiga mos kelmaydigan harakatlarning ishlashi bo'lib hisoblanadi (I. SHeinov). Keyinchalik esa qisqa umumlashgan atamani yani shaxslar o'rtasidagi manipulyatsiya tushunchasi olinadi. Manipulyatsiya- bu psixologik tarafdin tasir etishi manipulyatorchining mahorati bilan yashirin turda adresatning psixikasiga tasir etish maqsadida xohlovchilar hozirgi vaqtda xohlashiga mos kelmagan holda tasir etishiga aytiladi. Manipulyatsiya bu- boshqa insonlarning xohish istaklarini o'zgarishiga mahorat bilan tasir etishi hattoki adresat buni sezmay qoladigan psixologik tarafdin tasiriga aytamiz.

Manipulyatsiya bu- manipulyator tarafdin mahorat bilan boshqa insonga o'z maqsad hoxish istaklarini singdirilishidan iborat degan (A. A. Leontev)

Amaliyotda manipulyatsiya tushunchasiga tarif berganda metaforadan foydalanamiz. Manipulyatsiya bu- shunday mahorat bilan ishlangan harakat bunda boshqa insonda shunday fikir paydo bo'ladi. U har qanday holatlarda o'zi xohlagancha ishlatayotgandek tuyiladi. (sayd [www.5 balov.ru](http://www.5balov.ru)).

Shunday qilib bir inson boshqa insonni obekt holatda o'zaro munosabatlar jarayonida qanday foydalanilsa bo'ladiganini yechadi. SHeinov bo'lsa manipulyatsiya bo'lsa faqat bir taraflama foydasini o'ylagan xolda adresatning o'rniga nima ishlashi kerakligini yechadigan inson bo'ladiganini aytib o'tkan. Operatsionallik nuqtaiy nazardan qaraganda manipulyatsiya bu o'zaro munosabatlar bo'lib hisoblanadi. Bunday tasirlar operatsionallik darajada bo'ladi. Har xil psixologik tarafdin tasir etish

turlarining spitsifikatsiyasi faqat infensiya aspektiga qaratiladi. Shuningdek faqat shu turlardan qaratilganda manipulyatsionlik taʼsir deb ataladi.

Manipulyatsiya turlariga har xil klassifikatsiyalar berilgan. Avvalo koʻp uchraydigan turlari verbal va noverbal. Bunday holatda har qanday mualliflar mehnatlarida koʻrsak boʻladi. A. L. Lontevning (oʻzaro suhbat psixologiyasi) kitobidagi qarashlariga toxtalamiz. Muallifning fikricha manipulyatsiya jarayonida manipulyator tarafidan manipulyatsiya subektiga har qanday maʼlumotlarga toxtalamiz. Yani bu klassifikatsiyaga maʼlumot berish bilan bogʻlanadi. Verbal kanal boʻyicha maʼlumotning 33%, noverbal munosabat turida maʼlumotlarning 65% berilishi kerak. Verbal yaʼni soʻz bilan aytish manipulyator soʻz bilan taʼsir etadi. Noverbal manipulyatsiyaning noverbal belgilariga mimika, qarashlar, imo- ishara va boshqalar kiradi.

Tarixga nazar solsak T. I. Mixaylovaning maqolasidan shuningdek rivojlanish tarixini koʻrsak boʻladi.

Verbal turdagi manipulyatsiya sharqda rivojlansa noverbal manipulyatsiya turlari gʻarbda rivojlangan. Masalan, qadimgi Xitoyda soʻzlarning ritorikalik tarafidan tuzilishiga yoki soʻzlar bilan isbotlashga eʼtibor qaratmagan. Yani verbal turdagi usullar rivojlanmagan. Boshqa inson bilan munosabat tuzilishida soʻzlarning tuzilishiga eʼtibor qaratmay qanday yoʻl bilan boʻlsa ham oʻz tarafiga ogʻdirish uchun munosabat tuzishdan iborat boʻlgan. Rim davlatida esa aksincha oratorlar maktabi tuzilib oratorlikka oʻrgatilgan yaʼni bu xalqlarda verbal manipulyatsiya rivojlangan.

B.B. Znakov fikricha psixologik nuqtaiy nazardan manipulyator tarafidan tushungan va tushunmagan turlarni ajratib oʻtishimiz kerak. Subekt tarafidan tushungan manipulyatsiyaning yaxshi va yomon boʻlishi

mumkun. Yaxshi tarafi bu manipulyatorning yaqinlariga yordam berish holati bo'lsa, ikkinchi tarafdin bo'lsa faqat o'z maqsadi uchun harakatlangani bo'ladi. Bazi vaqtlarda manipulyatorchi shunday harakat ishlashi kerak bo'ladi, bu harakatlar hamma uchun foydali bo'ladi. Boshqa chorasi qolmaganda shu xarakatlarni ishlaydi. Masalan, bu onasining qiziga ob-hovoda modaga mos kelmaydigan ammo issiq bo'lib yuradigan kiyimni kiyishga undaydi. (foydasini o'ylagan holdagi harakati) manipulyatsiyaga misol odamlarning birontasini yolg'on gapirishi. Yolg'on gapirish misol Tom Sayyorning ishlagan mehnatlarida ko'rish mumkun. U devorni bo'yashni hoxlamay do'stlariga uning o'rniga bo'yashi uchun aldash yo'li bilan ishlagan harakatlarini keltirib o'tsak bo'ladi. Tushunmagan holdagi manipulyatsiya harakatlarini turmushda uchratishimiz mumkin. Masalan suhbatlashib o'tirgan odamlarning birontasini yolg'on gapirishi. Yolg'on gapirish aldashedan o'zgacha bo'lib shaxsning himoyalaniish mexanizimi bo'lib hisoblanadi. Buni u o'zi noqulay sezish uchun qo'llaniladi. SHu bilan birga psixologiyada neyrolingvistik pragrammalashtirish (NLP) ma'lumotlariga to'xtalib o'tamiz. Dastlab V. P. Sheinov (NLP) ga bergan tarifiga to'xtalamiz. (NLP) bu o'qituvchidan yangi usullar manbalarni yaratish insondagi yashirin qobiliyatlarni qiziqarli o'y fikrlarning va munosabatlarning modelini aniqlash, kasbiy mahoratlarini ortirish, har xil xizmatlardan unimli foydalanish funkitsionallik va o'z-o'zini boshqaradigan mahkamalarni tuzishdan iborat. (NLP) ning asosiy til manbasi (belgilar sintaksis muommolar va boshqalar). Bu insonning obektiv turda subektivlik o'ylash strategiyasining yozib olishiga imkoniyat beradi. SHu orqali bizlar insonning nima ishlashi emas balki qanday ishlashini yozib olamiz. Odam organizmida qanday subektivlik jarayonlar bo'lishini aniqlaydi. SHedevrlarni yashashida yoki kerakli xulosalarga kelishi yoki kelmasligi? NLP berilgan narsalarning eng effektiv va obektiv elimentlarning olib boshqa odamlarga beish uchun model yaratadi. Tuzulgan model orqali insonlarni ish harakatlarga tasir etishi bo'ladi.

NLP modeli bu real odamlarning muvaffaqiyatga erishish usuli bo'lib hisoblanadi.

Bu amaliyotda tekshirilib ko'rilgan. NLP bu elegantlik, effektivlik ilmi bo'lib ichki tajribalarimizning tuzilishi va mahoratlilik modeli bo'lib hisoblanadi. SHu bilan birga SHeinov o'z mehnatida NLP manipulyatsiyasining klassifikatsion turlariga to'xtab o'tkan. U insonning sensorlik sistemasiga bog'langan. Bu parameter bo'yicha suhbatlashishni to'rt tipga ajratgan.

1. Audiynlilar (eshituvchi) tipda

Bunday tipdagi insonlar suhbatlashganda aytadigan so'zlarini qo'l harakatlari bilan ko'rsatadi. So'zlaganda ko'pincha quyidagi so'zlarni qo'llanadi, (ko'z oldingizga keltiring) «qarang» etiboringizni qarating bu shunday ko'rinishga ega. SHu bilan birga suhbatdoshingizning ko'ziga tez- tez qarab turadi. Odamzodning yarimi shu tipdagi odamlar qatoriga kiradi.

2. Vizual (ko'ruvchi) tip bu tipdagi insonlar quyidagi so'zlardan foydalanadi. «bu shunday ovozga ega», «tinglaymiz» o'ylaganda audialning etibori chap tarafga qaratilgan bo'ladi. Gaplashganda suhbatdoshining labiga qaraydi yuziga etibor bermaydi.

3. Kinistetik (harakatchan tip). Ko'pincha quyidagi so'zlardan foydalaniladi. Og'ir yengil, sovuq issiq va boshqalar. Masalan, «tanam qaltirab ketdi va boshqalar», «qora terga tushdim», «Boshim qattiq» har xil narsalarni eslayotgan vaqtida kinestetik tipdagi insonlar tog'riga yoki pastga qaraydi.

Digitallar yani (kompyuter «odamlar») tipi

Bunday tipdagi insonlar soʻzlari bilan maʼlumotlari qiziquvchanliklari bilan ajralib turadi. Ular uchun eng ahamiyatlisi ichki sezgi diologi. Bunday tipdagi insonlarga shaxmatchilar, yuristlar kiradi.

Har bir inson shu tiplardan bittasiga mansub boʻladi lekin, ayrimlari shu tiplardan bittasi boshqasiga qaraganda koʻproq rivojlangan boʻladi.

Masalan telefon (degan soʻzni eshitganda audial tipdagi inson qoʻngʻiroqni eshitadi) vizual tipdagi odamlarning diqqati aparatga qaratiladi. Kinistetik tipdagi odam trupkaning ogʻirligini sezadi.

Digital tipdagi inson boʻlsa trupka orqali eshitkan malumotlar haqida oʻylaydi.

Manipulyativlik texnologiyalari, endi etiborimizni manipulyativlik holatlarda manipulyatsiyaviy harakatlar oʻrtasida paydo boʻlish holatlarga aytiladi. Psixologiya holatlarda insonning xoxish istaklarini oʻzgarishi yoki obektiv hollarning odamlarning aktiv harakatlarning oʻzgarishida paydo boʻladi. Tadqiqotlarimizda psixologik harakatlarning manipulyativligi bu manipulyativlik tilak boʻlib hisoblanadi. Bu tilaklarning yechimi manipulyativlik urinib koʻrish yoki manipulyativlik tasir etishiga olib keladi.

Manipulyativlik harakatning psixologik tarafdin tasir etishi manipulyativlik qurollarga va manipulyatorning mahoratiga bogʻliq. Quyida manipulyativlik qurollar bir necha turlari koʻrsatilgan. Bizlar avvola adabiyotlarda manipulyatsiya muammosi haqida malumotlar va tushunchalar olamiz. Bu haqida Potologiya mehnatlarida koʻproq toʻxtalamiz.

1.2 Asosiy manipulyatsiyaning tasir etish turlari, yashirin turdagi tasirlar

Manipulyatsiya haqidagi mehnatlar bilan tanishganimizda bir mavzunu bir necha mualliflar qaytadan ishlagan. (o'o'o'.psycho tpi as ru) saytida malumotlarda bu mavzuni guruhlariga bo'lgan

1. Operatsion muammolar
2. Yashirin turdagi manipulyativ tasirlar
3. Zo'ravonlik etish darajasi va qurollari kuch ishlatish
4. Tasir etish belgilari
5. Tasir etish adresatining bajarish mavzusi

Yo'nalish turida malumotlarning o'zgartirilishi A.A.Bodalov malumotlarida o'zgarishga tasir etish harakatlarini bir necha parametrlarga bo'lsak bo'ladi. Ma'lumotlarning o'zgarilishi yolg'on yoki bir taraflama to'liq malumotlarni bermasligi o'zgarishlari faktlarini yashirish harakatlarini ko'rish mumkin.

Pol Ekman o'zining «Yolg'on psixologiyasi» mehnatida yolg'onlik bu bir insonni ikkinchi inson aldash yo'li bilan o'zining xoxish istaklarini maqsadlarini bildirmagan holdagi harakati deb atash mumkin. Yolg'onning ikki turi mavjud

1. Yashirin haqiqat va o'zgartirilagn (yolg'on malumotlar berish)

Shu bilan birga yolg'onning boshqa turlari bor Hissiyotlarning haqiqiy sabablarini yashirish haqiqatini yolg'on so'z orqali yetkazib berish.

M'lumotlarning bilib olinishi'' yolg'onchi bilmagan holda aytib qo'yishi'' va yolg'on malumotlarning bor bo'lishi bu ma'lumotlarning yolg'on ekanligini yolg'onchining so'zlaridan bilib olsa bo'ladi.

Qanday holatda yolg'onchining o'z- o'zini tuta olmasligidan, tajribasizligidan bilsak bo'ladi. Har bir aytadigan so'zlarimizni o'ylab aytishimiz zarur. Yuzimizning o'zgarilishi, qoshlarimizning ko'tarilishi, qo'llarimizning harakatlari bizlarni bildirib turishi mumkin. Hamisha kerak so'zlarni o'ylagan holda asta sekinlik bilan so'zlaganda yolg'onchining belgisi bo'lavermaydi. Biroq ish faoliyatida shunday holatda bo'laveradi. Ko'pincha yolg'on gapiganimizda hissiyotlarimizni yashira olmaymiz. Yolg'on gapiruvchilarda quyidagi harakatlar ko'rinadi.

Yolg'onning chiqib qolishidan qo'rqish, yolg'on gapirganda o'zida aybdorligini sezish shu bilan birga agar yolg'oniga odamlar ishonsa o'zini g'alaba qozondim deb sezish.

1. Yolg'onligi chiqib qolgan odamlarda ko'pincha yolg'pon so'zlaganda uqubining ozligi yoki gaplashib turgan inson yolg'on so'zlarga ishonmaslik.

2. Vijdonnig azob chekishi, yolg'on va aldanadigan insonlar bir birini yaxshi biladi. Ko'z qarashlarida bir biriga yaqin keyinchalik aldashlarida qiyin bo'ladi alday olmaydi.

3. Insonning ustidan kulib aldash bunday holatlarda aldangan inson yolg'oniga ko'pincha ishonmaydigan inson bo'lib u uchun yolg'on so'zning o'zi u uchun ko'ngliga tegmaydiagan bo'lib hisoblanadi. Bunday harakatlarning yolg'onchining mahoratiga tan qoladiganlar bo'ladi, so'zimizning harakatlarimizning yolg'on ekanligini ko'rsatadiagn belgilar bo'lmaydi deydi B.P. Sheynov faqat kerakli so'zlarni topa olishinmiz yoki hissiyotlarimizning aytgan so'zlarimiz bilan mos kelmasligi bilan bilib olinadi. So'zlarimizning yolg'on ekanligi malumotlarning ko'p bo'lishi, sabablarining so'zlarining tovush to'lqinlarimiz harakatlari nafas olishimiz yuz tuzilishining o'zgarilishlariada bilinib turadi. So'z bilan aldash eng qulayli yo'l bo'lib hisoblanadi. Sababi, aytiladigan so'zlarimizni yodlaymiz yozib olib tayyorlaymiz. O'z hissiyotlarimizni, harakatlarimizni tekshirib olishimizda qiyinchiliklar bo'ladi.

Daslab insonning yuziga qaraladi sababi, yuz tuzilishimiz bu insonning o'zi haqidagi malumotlar oynasi bo'lib hisoblanadi. Yuz tuzilishimiz tovushimiz insonning hissiyotlarini bildirib turadi. Yuzidagi o'zgarishlar bosh miya bilan bog'langan Pol Ekman yolg'onning turlarini quyidagicha bo'lgan;

-So'zlovchining aytgan so'zlarini yolg'on ekanligini bildiradigan narsa bu to'g'ri javob bermay umumlashtirib yaqinlashtirib so'zlashlari.

-So'zimizning yolg'on ekanligini bildiradigan belgilari so'zlarning hatto aytilishi hissiyotlarimiz bilan tug'ri kelmasligida bilinadi. Qo'rqqanligi yoki achchig'i kelganligini bildirgisi kelgan vaqtda tovush to'lqinlari ko'tarinki kuchaygan holda bo'lib, so'zlarini tez tez aytadi. Qayg'u holatida bo'lsa bunga qarama qarshi harakatlarni ko'rish mumkin.

-Yolg'onning plastikalik belgilari qo'llarning harakatlari hamma uchun belgili halokatga bog'lanishli manipulyativlik harakatlarning ko'p yoki oz bo'lishi

-Vegetativlik nerv sistemasining belgilari bu terlashlari , yurak urishlarining tezlashishi, yuzning qizarib ketishi ko'z qorachig'ining kattalashishi

-Yolg'onning mimikalik turlari ko'z qorachig'ining kattalashishi kipriklarni tez- tez qoqish, yuz tuzulishlarining o'zgarishi.

(o'o'o' P.S.I. sifat pas. Ru. Sayti) malumotlarida L. Vaytkunine psixologik tarafdin tasir etish usuli ekanligini imij bu tayyor yasalgan forma bo'lib real narsa emas balki bizlarning o'zlarimizni shunday etib ko'rsatishimizga aytiladi. Bunday holatlarda jamiyatdagi voqealarni narsalarni o'zgartirib ko'rsatishga olib keladi A.Yu.Panosyuk ma'lumotlarida quyidagicha

- 1) Odam ongi-ongi
- 2) Ong osti ong-ong
- 3) Ong osti sohasi-ongi

4) Ong osti sohasi-ong osti sohasi

Imijning moslashishi uchun avvalo efekt ko'inishi bu ma'lumotlarning ong osti sohasi darajasida bo'lishi deb ko'rsatiladi. Muallif tarifidan ong osti imitatsiyaviy ma'lumot degan ma'noda kiritilgan bo'lib quyidagi yechimga kelgan. Ish harakatining imijining moslashishi uchun xulq atvorining yomon taraflarini bloklashdan faqat suhbatdoshi uchun qulay xulq atvorgina ko'rsatish kerakligini aytgan.V.Y.Lepski bergan ma'lumotlarida shunday qilib ko'rsatish kerak u ma'lumotni ko'rgan odam ma'lumotni bergandan so'ng fikri bilan bir xil mos bo'lishi kerak dedi. Aniqroq aytganda bunday psixologiyaga ma'lumotlarning tasiri haqidagi R.E.Gudipanning monografiyalik xizmatinda ko'rish mumkin. M.S.Lengvistik(qopqonlar) yani kerakli so'zlardan foydalanishi harakatlarda ishlashi haqida aytib o'tgan mualliflarning klassifikatsiyasi berilishida qiziqarli fikrlarni keltirilgan.Avvalo belgili mualliflarning tasir etish usullaridan biri bu (nohaqlik, chin emaslik) ma'nosi bo'lib u insonlarning odobsizligida, nodonligidan kelib chiqadi

Ratsional nodonlik modulining klassifikatsiyasi quyidagicha fuqoralardan to'liq ma'lumotga ega emasligi;

- 1) fuqoralarning aniq ma'lumotlarga ega emasligi.
- 2) fuqoralarning aniq ma'lumotlarga ega emasligini bilishlari.
- 3) qo'shimcha ma'lumotlarni olish yoki talab etish ular uchun,qimmatga tushish.
- 4) olinadigan ma'lumotlarning bahosini unga to'langan bahosidan yuqori bo'lishi.

Yashirin turdagi tasirlar, V.V.Znakov aytib o'tganday manipulyatsiyaga tasirlarning yashirin turdagi harakatlarning tasirlarini aytib o'tgan biroq adabiyotlarda yashirin manipulyativlik tasirlar haqida ikkinchi tarafdin to'liq ma'lumotlar yo'q. Biroq ko'pincha xoxish istaklarini manipulyatsiyada yaratilgan.

Tasir etish faktorlarining yashirishlari hayotda ostonaga ta'sir qilish texnologiyasi paydo qildi. Ular ko'rish va eshtirish mo'delari. Bunday yashirin fo'masidagi harakatlarni faqat maxsus apparatlar orqali ko'rish mumkin. SHuni aytish keraki manipulyator bu harakatlarni o'ylagan holda ishlamaydi, ko'pincha bu manipulyatorchining o'ylamagan holida yuzaga keladi. Odob ahloq bilan qaraganda bu harakatlarni o'ylaganday texnologik tarafdin manipulyatorchi uchun bu harakatlari qo'shimcha u uchun foyda keltiradi V.P.Sheynov tariflaganiday bunday manipulyativlik ta'sirlar kuch hukum o'tkazish yo'li bilan yoki so'z orqali paydo bo'ladi. Rasmiy harakatlardagi munosabatlarda ko'pincha bunday kuch ko'rsatish, bosim o'tkazishni ko'rish mumkin.

Ta'sir etish belgilari, psixalogik tarafdin ko'proq o'rganilgan mavzu bu manipulyativlik harakatlar belgisiga ta'sir etish masalasi bo'lib hisoblanadi. V.Y Lipskiy o'zining manipulyativlik texnologiyasiga bag'ishlangan maqolasida insonlarning agresivlik xulq atvor harakatlarga to'talib o'tgan.Ular quyidagilar;

-Jinsiy o'ziga o'xshamaganlarni mensimaslik pul boylika berilish, lavozimlarni yoqtirish maniypulytorchilar o'zlariga kerak narsalarni ovqatlanish o'zini himoyalash va boshqa narsalarga ega bo'lishlarini shart deb biladi. Maniypulytorchilarning logikasi belgili ta'sir etish auditoryasi qanchalik ko'p bo'lgani sayin ta'sir belgilarida universal foydalanish kerakligi kelib chiqadi. Bunday turda ta'sir etish uchun maniypulyatorchi guruh odamlarning yoki xalqlarning o'zgachaliklarini bilish kerak bo'ladi. Ta'sir etsh auditoriyasining hoxish istaklarni bilgan holda va holatlarni yaratish kerak bo'ladi bunga qarshilik etadigan narsalar misol; vaqtning yo'qligi yoki bu haraktlar qimmatga tushush mumkinligi. Biroq bunga ta'sir etish yo'llari bor ular odamlarning yaxshi yashashi ishlarida muvofaqiyatga erishishi oilalarning mustahkam bo'lishlari kabilarni aytish mumkin. Agarda maniypulytorchichi o'z hoxish istaklarni yetkazib bilmasa bu uning eng dastlabgi iqtisodiyotning ta'sir etish sababi bo'ladi. Eng qulayli «ta'sir etish quroli» bu insonlar ongida shakilantirilgan yoki ayrim individ ongida shakilantirilgn hoxish istaklarning formasiga aytamz ¹³.

Robotlashtirish, V.P.Sheynov insonlarning robotlashini aytib o'tgan. Insonlar manipulyativlik ta'sirlarning sababini, «qo'g'irchoqqa» aylanishi ulardan g'alaba xabar qurolardan foydalangan holda boshqarish orginlarining o'z hukmini o'tkazishini ko'ramiz. Maxkama korxonalarida insonlar orasidagi munosabatlarda «xizmatkor» lik bo'ysunish psixologiyasining rivojlanganligi ko'rinadi. Kasbdoshlar orasidagi munosabatlarda belgili bir shakllangan munosabatlar o'rnatiladi. Muallif insonlarni «boshqarish yo'llarini» programmalarining sababidan insonlarda shakllangan stereotip munosabatlardan tashqari masallarga ta'sir qilish sababidan odamlarda faqat bir taraflama o'ylash fikr yuritish baholash harakatlari shakllangan, bunday harakatlar individning yo'q bo'lib ketishiga faqat maniypulyatorning aytganini maqulash insonlar guruhini paydo qiladi.

Internet saytidagi ([www.psycho TPi.ru](http://www.psycho.TPi.ru)) maqolada maniypulytorchining oldin harakat ishlashi o'rni nomli bo'limini alohida aytish mumkin. Maniypulytorchi o'z harakatlarni ishlashdan oldin o'ylab qo'yilganiday bunday maniypulyativlik holatlarda oldingi harakatlarda tayyorlanib qo'yiladi. Har qanday maniypulyativlik harkatlar rejalashtirilgan bo'ladi.

Kontekslik bezalishlari bo'yicha, o'z-aro munosabatlarning shakllanishi uchun ta'sir etish yo'llari, bular tashqi muhid madaniy kontaktlilik bo'lib hisoblanadi. Fizikik holatlarda tashqi muhit deklaratsiyalar so'zlashish o'rni intereo sensorlik. Madaniy fan so'zlashish madaniyati muloqatda bir- birini tilini, urf odatlari dasturlarini bilishi bir kelishimga kelish yo'llarini izlash harakatlarni ayitsak bo'ladi. Ijtimoiy kontekstli real yoki yaratilgan, o'rnatilgan guruhlr o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarib turishlari kerak bo'lgan yoki darajani aytib o'tamiz. Makroiijtimoiy darajada standart sotsiol muommalari mustahkamlanadi. Mikroijtimoiy darajada standart ijtimoiy holatlarda moslashadi. Ijtimoiy muommolar strukturasi o'z ichiga quyidagi harakatlarni oladi rolik standart, sotsial rolik, harakatli, ketma-ketlik, harakatli munosabat tartib qoidalar. Rollarning bo'lingan munosabat o'rnatuvchi talablarning standartlik munosabatlari;

1) Moslashgan yoki moslashtirilgan bo'ladi.

2) Sotsial rolik harakatlarning umumlashtirilganligi u yoki bu rolni bajarilishi odamlarning o'zini tutishini ko'rsatadi, bular tayyor shablon ish harakatlari bo'lib hisoblanadi.

3) Stenariyalik standartlik turda izma-izlik harakatlarning beixtiyor bo'ladigan vaziyatlarda o'ynalishi initsiatiorni E.Bern vaqt strukturasi usullarini taklif qilgan.

Rituallar-tashqi ijtimoiy faktorlarning sababi tasiridan formal va noformal qo'shimcha steriotip harakatlar.

Vaqtni birga o'tkazish-oddiy yarim rituallik qo'shimcha transaksiyaning bir mavzu ustidan ishlashi.

O'yinlar-bu qapqon qurgan holatdagi harakatlar yashirin turdagi harakatlangan o'yinlar.

E.Bern ma'lumot bermagan lekin, kontekсли bir biri bilan munosabat o'rnatish orqali zavq olish kontaktlarini o'rnatadi.

Harakatlar-bu odamlar orasidagi bir narsaga erishish uchun birgalikdagi harakatlari. «Universal» psixologik stenariyalik bilan birga oddiy stenariyalarda bo'ladi.

4. Tartib qoidalar-bu partnerlar orasidagi bir biri bilan munosabat o'rnatish va bir biri bilan xoxish istaklarining birdek bo'lishi.

Bunday munosabatlarning o'zgarib turishlari, o'rganishlari manipulyatorchi uchun qulay holat hisoblanadi. Manipulyatorchi uchun bunday moslashgan holatlarda stenariya odamlarning o'zlarini tutishlari manipulyatorchi uchun foydali. Manipulyatorchi har qnday holatlarda tayyor bo'lib o'ziga qulayli bo'lgan holatlarni tuzadi. V.P.Sheynov tariflaganidek manipulyatorchi o'zaro munosabatlarning tasir etish usullaridan foydalanadi bular ikki tipdagi usullar yani:

1. Asosiy tasir etish holatida tayyor adresatga belgili bir reaksiyalarning paydo bo'lishiga olib kelishi. Adresatning holatini xoxishini o'z foydasi uchun o'zgartirishi

-Destabilizatsiyalash yoki tasirchanligini kuchaytirish. Hech narsa xalaqit etmagan holda yaratib adresatga tasir etish

2Asosiy tasir etish yo'llarini moslashishi o'zini sijtimoiy holatini yaratish

1.3. Tasir etish belgilarini tanlash, shaxslar orasidagi muhit munosabati

A.A.Leontevning fikricha psixologik strukturalarga tasir etish belgilari deb psixologik strukturalarga tasir etuvchi initsiatorning harakatlariga aytamiz. Hamda bu harakatlarning asosiysi initsiatorning tasir etish maqsadlariga bog'liq bo'ladi. T.S.Kabachenko psixologik tarafdin tasir etish metodlarini klassifikatsiyani uch turda tasir etish belgilarga muallif quyidagicha tarifladi «psixalogik yaratuvchilar faollikni keltiruvchi narsalar psixologik xolat va faol regulyatorlari bo'lib bo'lingan.» Psixologik tasir etish belgilari klasifikatsiyasiga qo'shimcha malumotlar kiritish mumkin ularga kognitiv strukturalar bilan ish harakatalari operatsion tuzilishini (tashqi va ichki) misol bo'ladi.

Qo'shimchalar bilan bu klassifikatsiyasini quyidagicha bo'lamiz:

1. Faollikni keltirib chiqaradiganlar: insonning xoxish istaklari, orzu intilishlari.

2. Faollik regulyatorlari: ma'noli, maqsadli operatsion talablar guruh normalari, o'z o'zini baholash, kabilari kiradi.

Kognitiv tuzilishi: Olam haqida tushunchaga ega, insonlarning faolligini orttirish malumotlarga ega.

1. Ish harakatlarining operatsion tuzilishi idrok etish, o'z o'zini tuta bilishi, bilimdonligi kiradi.

2. Psixologik holati, funksional hissiyotlar hisoblanadi.

Shunday qilib manipulyatsiyaning tasir etish belgilari bilan ishlaydi. Aniq xolatda qanday tasir etish belgilaridan foydalanish kerak ekanligi aniqlanadi. Har bir tasir etish belgilari relevantli va texnologik tasir etish hisoblanadi.

Manipulyator o'z xoxish istaklariga erishish uchun oldindin rejalashtirgan insonning o'zgachaliklaridan foydalanib qolmasdan yangi qulayli tasir etish belgilarini izlaydi. Manipulyatorchi uchun kerakli effektni paydo etadigan belgilarni yaratadi va quyidagicha bo'ladi;

1. Faollikni keltirib chiqaradigan turlari: orzu istaklar va qiziqishlari bo'lsa
2. Faollik regulyatorini moslashtirish: maqsadli ,mazminli operatsion talablar normalar, o'z o'zini baholash, tasir etish ishonch kabilar kiradi.
3. Kerakli kognitiv diniy dunyo qarashlari haqida ma'lumot berish
4. Operatsion tuzilishi uchun kerak bo'lgan ish harakatlar bilish jarayonlari, o'z o'zini tutishi, xoxish istaklari, qobiliyatlari klassifikatsiyasi mashqlar bilan tasir etish va qayta ishlash hisoblanadi
5. Kerakli psixologik xolatga olib kelish; destabilizatsiya, charchash, hayajonlanish, eyforiya, bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib, manipulyator belgilarini topadi, faqat bir «tugma» bilan maqsadga erishadi. Agarda bunday tayyor belgilar bo'lmagan holatda oldindan xuddi shunday holatga mos keladigan belgilar ishlab chiqiladi.

O'zaro bog'liklik o'rnatish, internet ma'lumotlariga qaraganda har qanday shaxslar orasida o'zaro munosabatlar tuzilishini tizimga kiritishga bo'ladi.

Tizim deganimiz partnerlarning o'zaro munosabatini aytamiz.

Emotsiya yoki hissiyot tizimi bu partner bilan bo'lgan suhbatlashuvida paydo bolgan ichki hissiyotlarimizning o'zgarishiga aytamiz. Imo ishoralar yordamida bo'ladigan kontakt sektorli kontaktga o'xshab ketadi. Operatsionallik kontaktga eng ahamiyatli tarafi shundaki boshqa insonning ish harakatlarini tushunamiz. Predmetli kontakt - o'zimizga qaratib aytilgan so'zni ishlatamiz biroq buni tushunib aytib bera olmaymiz; Sensorlik imo ishora orqali kontakt tuzishga bo'ladi lekin, predmet bilan kontakt tuza olmaymiz. Aytilayotgan fikrlar, o'ylarimizni harakatlar orqali yetkazib beramiz.

Shaxsiy kontakt darajasi insonning xoxish istaklari, ish harakatlarining individuallik ma'nosiga aytamiz.

Ruhiy kontakt bu eng buyuk qadryatlarimizni aytsak bo'ladi,

birikish «kontakt» bu- termin yoki lingvistlik formada qo'llaniladi. «O'xshashligiga qarab birikish», «belgisiz o'zgarishlariga qarab «bir narsa birikish» dep. Birinchi birikish qurollariga, ikkinchisi adresat bilan birikishiga aytamiz. V.P.Sheynov aytganidek birikish-bu o'z xulq atvorining o'zgarish yo'li bilan ikkinchi insonning senga qarab o'zgarishi. O'zining xulq atvorini o'zgartmay boshqa insonlar seni tushunishini kutish bu ham usullaridan biri hisoblanadi. Bunday holatlar yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin. Agar siz o'z xulq atvoringizni maqsadga erishish uchun o'zgartirgan bo'lsangiz demak siz katta natijalarga erishishingiz mumkin. Bizlar boshqa xalq madaniyatini o'rganishimiz orqali ularning urf odatlarini hurmat qilamiz. Internetga chiqqan maqolada birikish-bu rapport tizimga tuzishdagi qobiliyat deb ataladi. Rapport (ikki yoki undan ortiq odamlar orasida bir birini tushunish, bilish, ishonch orqali paydo bo'ladigan jarayonga aytamiz). Ularning ishining yoki qiziqishining o'xshash bo'lgan holatlarda paydo bo'ladi. Qayg'uga tushgan xolatimizda tovush to'lqinlarimizni o'zgartirib muloyim gaplashishimiz «xafa bo'lma!» deb aytishimiz kerak. Bunday xarakteristikalarimiz bilan unga dalda beramiz. Sizni orzu istaklaringiz yaxshi edi biroq, so'zingiz xarakteristikalaringiz bilan buni ko'rsatib tushuntira olmadingiz. Buning uchun tovush to'lqinlaringizni, yuz tuzilishilishingizni shu holatga qaray o'zgartirishingiz kerak edi. Siz o'zingizning xarakteristikalaringiz bilan ikkinchi insonga tasir etishingiz kerak. Insonlarning aytgan so'zlariga e'tibor bergan holda rapport munosabat tuzamiz. O'zaro munosabat tuzishda siz «biroq» degan so'zning o'rniga «ham, yana» degan so'zni qo'llanilishimiz kerak. Urf odatlari, an'analari bir biriga yaqin insonlar orasida munosabat oson tuziladi. Sababi ularning xoxish intilishlari bir biriga yaqin. Shuningdek bizlarning ruhiyatimizni qadriyatlarimizni hurmat etgan insonlar bilan yaxshi munosabatda bo'lamiz.

N.L.P ning asosiy g'oyasi-kirish va birikish hisoblanadi. U o'z ichiga rapport bilan boshqa odamning dunyo qarashi hurmat qilishi kiritilgan. Birikishni boshqa yo'l bilan ham yani, V.N.Sheynov atab o'tganidek umumiy bir maqsadga

yo'naltirgan va shu maqsadga erishish uchun birgalikda faoliyat olib boriladi. O'zaro munosabatni tuzishda ushbu faoliyat ahamiyatli hisoblanadi.

Shaxslar orasidagi muhit munosabati, A.A.Bodalov tariflagandek o'zaro munosabat tuzish jarayonida psixologik muhit munosabati tuziladi. Fizik muhit o'zgarishlarga ega bo'ladi. Har qanday kontakt partnerlar bir yo'nalishga qarab tuziladi. Psixologik muhitni tushuntirish uchun quyidagi atamalar qo'llaniladi; territoriya, distansiya, vektor, temp, pauza. Ushbu atamalar orqali manipulyatorchining harakatlarini baholaymiz. Territoriya-u yoki bu partnerning shaxsiy munosabatlar orasida paydo bo'ladigan muhitga aytamiz. Kinestik darajada bu fizik territoriya bo'lsa emotsional darajada «hissiyotlar» kayfiyatga qaratilgan reaksiyalarining «o'ziniki» deb tushunishni nazarda tutadi. Operatsionallik darajada bu «mening» ishim qanday qilib ishlashim o'zimga bog'liq.

Predmetli darajada bo'lsa-mening fikrim mening xoxlagan ishim. Shaxsiy daraja men uchun eng ahamiyatli bo'lib hisoblanadi. Har qanday munosabat tuzishda boshqa insonning psixologik territoriyasiga nazar solasan. Farqi shundaki boshqaninig territoriyasiga zo'ravonlik bilan kirish orqali bo'ladi. Manipulyatorchining ikkinchi usulidan foydalanishi;

Distansiya-bu munosabat tuzishda oldindan paydo bo'ladigan qismlarga aytamiz. Bunday qismlarga fizik jarayonlarni; so'zlamasdan to'xtab qolish, indamay turish, suxbat mavzusini o'zgartirishga aytamiz. Distansiya-yani muhit munosabatlar bo'laveradi, sababi munosabatlar hamisha bir xil bo'lavermaydi. Moslashish-psixologik munosabatlarning vertikal ko'rinishiga aytamiz. O'z fikrini o'zgartiradiganlar ko'pincha ustunlik pozitsiyasida bo'lib aql berish kamchiliklarini aytish orqali harakatlanadi. Ikkinchi tarafdan esa bosim o'tkazishga moslashgan harakatlarni qiladi, indamay boshini egadi, o'zini aybdor sezib maqullaydi, qarshilik ko'rsatmaydi. Bir biriga tengday munosabatda bo'lish bu, ma'lumotlar bilan bir biriga axborat almashishi bir biriga bosim o'tkazmay gaplashganda so'roq yoki darak gaplardan foydaladiganlarga aytamiz.

Internet ma'lumotlardan intsiativa bu partnerlardan biri tarafidan o'zaro munosabat harakatlarining eng daslabki boshqaruv jarayoniga aytiladi. M.P.Ershov intsiativa (boshqaruvchanlik)ga egalik qilivchi va intsativadan foydalanish orqali, orasidagi farqni bilish kerak degan. Intsativaga egalik qilish deganda- ochiqdan ochiq munosabat jarayonlarini boshqarishga aytamiz.

-Intsiativa egalik qilish- deganda real huquqimizni bo'lish degan ma'noni anglatadi. Intsiativadan foydalanish deganimiz kim intsiativaga egalik qilishi kerak degan huquqidan foydalanishga aytiladi.

Intsiativadan foydalanish huquqiga egalik qilish partnerlarning birining ikkinchisining ustidan ko'proq imkoniyatga ega bo'lishiga olib keladi. Intsiativa ga egalik qilgan inson ko'pincha intsiativadan foydalanish huquqiga egalik qilish partnerlarinining biriga o'z maqsadlariga erishishida qo'shimcha imkoniyat tug'diradi. Shuningdek taraflarning bir biri ustidan hokim bo'lishga yoki boshqarishga harakat qiladi. Bu esa o'zaro tortishishlarga olib keladi va quyidagicha yani;

-initsiativaga egalik qilish –agarda partner tarafidan qarshilikga uchramagan bo'lgan holatda

-initsiativani tortib olish- partnerdan tezda qarshilik qilmasdan aylanib o'tishi orqali bo'ladigan harakatlarga aytamiz.

-Foydalanish- ma'lum vaqt oralig'ida initsiativani qo'lda ushlab turish

-initsiativadan ayrilish deganda –raqobatga rozi bo'lib bir kelishimga kelishiga aytamiz.

A.A.Leontev tariflagandek manipulyativlik tasir etishning real ko'rinishi bu yo'nalish faoliyatidagi harakatidir.

Manipulyatorchining harakati aniq maqsadlarni «mif», «afsonalar» yashirin turda bo'lib hisoblanadi. Yashirin turdagi ma'lumot adresatga psixologik

tarafdan tasir etadi. Yashirin tasir oldin tayyorlagan «mif», «afsona» ga suyangan holda bo'lib o'zaro suhbat orasida manipulyatorchi tarafidan kiritgan.

Tasir etishning bosh maqsadi asosiy muommalarni yechish hisoblanadi. Tasir etishning ikki vektori bo'ladi bular; reativlik asos va manipulyativlik harakatlarga ikkinchi tarafdan esa moslashish hisoblanadi. Ayrim vaqtlarda manipulyativlik harakatlar asosiy vektorlarning faoliyatini boshqarishga aytiladi.

Vektorlik tasirlarning ko'p bolishi bir vaqtda bir necha adresaatlarning psixologik belgilariga tasir etishi uchun kerak bo'lsa, ikkinchi holatda vektorlik tasirlardan ko'p bo'lishi. Ikkinchi holatda vector tasirdan ko'p bo'lishi insonlar harakatining motivatsiya harakatarining ko'pligidan kelib chiqadi. Vektorlar mazaykasiining «o'qib olish» deganda insonning real harakatlar yordamida masalan yuzimiz yoki qo'llarimiz orqali imo ishora bilan qarash

Dinamik suhbat bu- eng dastlab pauzalar muhitining tasiriga aytamiz. Suhbatlashish tempi – o'zaro munosabatlar jarayonida paydo bo'ladigan tezlikka aytamiz, Informatsion-kuch solish yo'li bilan ma'lumotlardan foydalamiz.

O'zaro shaxsiy munosabatlarda kuch ishlatish o'z kuchiga ega bo'lish-tasir etgan vaqtda muallif belgili ayirmachiliklarga ega ekanligi bular;

- 1) Statusli: rolik pozitsiyasi, lavozim yoshi
- 2) Izchillik: klasifikatsiyasi, argumentlari, qobiliyati, bilimi kuchli qo'llab quvvatlashga ega bo'lishi-konkret ushinch toifagi insonlarga ishonch
- 3) Konvensionallik ayirmachilik- belgisi umumiylik xulq odob normalariga ishonchlari; dasturli odob ikromlik moral
- 4) Professiallik kuchlar-partnerlar bilan o'zaro munosabatlardan kelib chiqadi.
- 5) Dinamik kuchlarga temp pauza initsiativa kiradi
- 6) Pozitsion ayirmachilik-avval yoki kelajakdan hissiyotlardan yaxshi munosabat tuzishda qarshilik ko'rsatmagan holda harakatlardan foydalanmasligi

7) Kelishim-birgalikda kelishimga kelish o'z ichiga yuridik, morallik va ratsionalik kuchga ega bo'lish.

Partnerlardan aziz taraflaridan foydalanish-bular mukofatni yaxshi ko'rish bolalarni juda yaxshi ko'rish insonlar ustidan boshqarishni yaxshi ko'radiganlarni aytish mumkin.

Informatsion bezalishi, Informatsion bezlishi.

T.M.Nikolaevning asarlarida informatsional tasir etish usulidan foydalanishning maqsadi psixologik va manipulyativlik partnerga bosim etish.

1) «Universal turda aytilgan so'zlar» aniqlash qiyin bo'lgan, shuning uchun bu masala qo'llanilmaydi.

2) genralizatsiyalash (yakuniyni kaengaytirish) vaqtni va insonlarni sinflarga bo'lish..

3) hammaga ma'lum qoidalar

4) Suppozitsiya maskirovkalash yani yashirish

5) Noma'lum referentlik indeks

6) Harakatlarning atamalarining holatlarini ko'paytirish

7) «komminikativlik sabotaj» oldingi replikalarga itibor bermay yangi javoblar berish

(Stenberg Karasik) asarlarida 2 so'zlash manipulyatsiyasining turlarini uchratamiz.: a) aniq maqsadi bo'lmasligi b) emotsional baholash korrektsiyalarning almashishi. Muallif takidlagandek manipulyatorchining o'z statusining pasayib ketishidan qo'rqishi shuningdek soxta o'z statusining kuchayib ketishiga harakat etadi. Shu orqali kerak ma'lumotlarga ega bo'lish huquqiga erishish uchun harakat qiladi.

B.P.Sheynov psixologik tasir etishni (NLP texnikasidan) foydalangan.

1) presuppozitsiya-lingvistlik usullardan ma'lumotlarning almashtirishida foydalanish.

2) «tushunarli va tabiiy» so'zlardan foydalanish

3) modallik operatorlarchilarning imkoniyatlari

Ko'pchilik olimlar orasida NLP texnikasini psixologik tarafdin yuqori darajada texnika deb qaralgan. E.Shostorov bolalarni eng kuchli manipulyatorchilar deb tariflagan. U bir necha qismlardan iborat. 1) Eng keng tarqalgan turi «Kichkina hiylasi» tipi. Bunday bolalar o'zlarini kuchsiz, xotirasi past lekin o'zi xoxlagan narsalarga erishishga harakat qiladi. U o'zlarini ishyoqmas emas balki o'zini axmoq etib ko'rsatadigan odamlarning ustidan manipulyatsiaga talab o'zi ishlaydigan narsalarga kattalarni ham aralashtiradi

2) Ikkinchi tipi kichkina bolalarni manipulyatorlik tipining «kichkina dictator». U katta odamlarni o'yin sifatida yani oyoqlarini urib o'jarligi bilan boshqaradi.

3) Uchinchi tipi „Freddi tulki” nomi berilgan. U o'zi yig'lash orqali etibor qaratadi. Kichkina vaqtida o'rgangan odatlarini ham maktabga borganda ham qo'llay boshlaydi.

4) To'rtinchi tipga bolalik manipulyatori «Yovuz Tom» nomini olgan tip. U urushqoq, tepish, yo'li bilan o'z maqsadiga erishadi. U uchun obro kerak emas. Ular o'zlariga ishonadigan tip hisoblanadi.

5) Beshinchi tipdagi manipulyatorchi «Karl yoritqich» yoki birinchi bo'lishga intiladi. Bu Tom va Freddining birgalikdagi faoliyati. Karl tipidagi bolalar oilada ikki farzand bo'lgan holatda paydo bo'ladi. Ular ko'pincha baxslashadi

E.Shostomning fikricha yosh o'spirinlardagi manipulyatorlik yig'lash, qo'rqitish, solishtirish. Ota-onasining birini ikkinchisiga qarshi qo'yish, yolg'on gapirish kiradi. Ijtimoiy psixologiya ekspremental ishlarida internet tashkilotlarda ko'p ma'lumotlar bor. Misoli, kommunikatorning tasiri kuchliroq bo'ladi agar u gaplashganda xonadagilarni dunyoqarashi buladi. Agarda qarshi taraf dunyoqarashi to'g'ri bo'lmasa manipulyatorchi o'z fikrini bildiradi.

1.4. O`spirinlarning psixologik xususiyatlari

15 yoshdan 18 yoshgacha bo`lgan davr o`spirinlik davridir, o`spirinlar asosan 9-sinf, kasb-hunar kollejlari va litsey o`quvchilaridir.

Bu davrda o`spirin jismonan baquvvat, o`qishni tugatgach, mustaqil mehnat qila oladigan, oliy maktabda o`zini sinab ko`radigan imkoniyatga ega bo`ladi, ma`naviy jihatdan etuklikka erishadi. O`spirin 16 yoshda mamlakat fuqarosi, 18 yoshida esa saylash xuquqiga ega bo`ladi. Bularning barchasi o`spiringa fuqaro sifatida ijtimoiy jihatdan voyaga etishi, hayotda o`z o`rnini topishi, o`z taqdirini o`zi hal qilishi va etuk shaxs sifatida ma`naviy o`sishi uchun jamiki shart-sharoitlarni yaratadi. O`spirinlik-bu shaxsning fuqaro sifatida shakllanishi, ijtimoiy jihatdan etilishi davridir.

Ilk o`spirinning shaxsi ijtimoiy hayotda maktab, litsey yoki kollej jamoasida, tengqurlari bilan munosabatlarda egallagan mutlaqo yangicha mavqei ta`sirida, o`qish va turmush sharoitidagi o`zgarishlar ta`sirida tarkib topa boshlaydi.

Mazkur davrning yana bir xususiyati–mehnat bilan ta`lim faoliyatining bir xil ahamiyat kasb etishidan iboratdir. Kollej va litsey o`quvchilari ijtimoiy hayotdagi dolzarb vazifalarni hal qilishda faol ishtirok eta boshlaydilar. Ijtimoiy hayotda faol qatnashish, ta`lim xarakterining o`zgarishi yigit va qizlarda ilmiy dunyoqarash, barqaror e`tiqodning shakllanishiga, yuksak insoniy his-tuyg`ularning vujudga kelishiga, bilimni o`zlashtirishga ijtimoiy yondoshish kuchayishiga olib keladi.

Hayotda o`z o`rnini topishga intilish, kasb-hunar egallash, ixtisoslikni tanlash, istiqbol rejasini tuzish, kelajakka jiddiy munosabatda bo`lishni keltirib chiqaradi. Biroq bu davr kuch –g`ayrat, shijoat, qahramonlik ko`rsatishga urinish, jamoat, jamiyat va tabiat hodisalariga romantik munosabatda bo`lish bilan boshqa yosh davrlaridan keskin farq qiladi. Bu davr dunyoqarash, ma`naviy e`tiqodlarning shakllanishi davri, ongning taraqqiy etishi davridir. Romantika va orzu –havas qilish va uni yaxshilashga intilish, o`rtoqlik, do`stlik, birinchi sevgi kabi hislarning uyg`onish davridir. Ayniqsa turmush va o`qish faoliyatlarining yangicha shart-sharoitlari o`quv jamoasidagi o`zgacha vaziyat, o`spirinlarning kollej yoki litseyda egallagan mavqei, jamoatchilik ishlarida tajriba orttirishlari ular oldiga yuksak talab hamda ma`suliyatli vazifalar qo`yadi.

O`spirin shaxsining har tomonlama kamol topishida aqliy faoliyatlaridagi o`ziga xos xususiyatlardan tashqari, ularning hissiyotlari, iroda va shaxslaridagi o`ziga xos individual xususiyatlarning roli ham nihoyatda kattadir.

O`spirindagi o`zini anglash turmush, o`qish, mehnat va sport faoliyatlari taqozosi bilan namoyon bo`ladi. O`quv dargohidagi odatlanilmagan vaziyatning, shaxslararo munosabat va muloqot ko`laminin kengayishi o`zining aqliy, ahloqiy, irodaviy his-tuyg`ularining xususiyatlarini oqilona baholash, qo`yilayotgan talablarga javob tariqasida yondoshish o`zini anglashni tezlashtiradi. Ular avval, o`zlarining kuchli va zaif tomonlarini, yutuq va kamchiliklarini, munosib va nomunosib qiliqlarini aniqroq baholash imkoniyatiga ega bo`ladilar, o`z shaxsiy fazilatini, xulq-atvorini, aqliy va jismoniy mehnat faoliyatini taxlil qilish, qiyosiy baholash mayli kuchayadi. O`spirin o`smirga qaraganda o`z ma`naviyati va ruhiyatining xususiyatlarini to`laroq tasavvur eta olsa ham, ularni oqilona baholashda kamchiliklarga yo`l qo`yadi. Natijada u o`z xususiyatlariga ortiqcha baho berib, manmanlik, takabburlik, kibrlanish illatiga duchor bo`ladi, o`rtoqlari va o`qituvchilariga g`ayritabiiy munosabatda bo`la boshlaydi, ayrim o`spirinlar esa, o`z xatti – harakatlari, aqliy imkoniyatlariga past baho beradilar.

O`spirinlik yoshida yana bir xususiyat – murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon hissi, o`z qadr –qimmatini e`zozlash, sezish va fahmlashga moyillikdir. Masalan, o`spirin yigit va qiz sezgirlik deganda nozik, nafis holatlarning farqiga borish, zaruratni tez anglash, xolisona yordam uyushtirishni shaxsning nafsoniyatiga tegmasdan amalga oshirishni tushunadi. O`spirin o`zining ezgu niyatini baholashga jamoada o`z o`rnini belgilash nuqtai nazaridan yondoshadi, chunonchi, “O`zim tanlagan mutaxassislikka yaroqlimanmi?” “Jonajon respublikam, ota-onamga munosib farzand bo`la olamanmi?” “Jamiyatning taraqqiyotiga o`z ulushimni qo`sha olamanmi?” degan savollarga javob qidiradi. O`qituvchi unga juda ustalik, ziyraklik bilan yordam berishi, har bir muloxazasida pedagogik – psixologik nazokatga rioya qilishi kerak, shunda o`spirin yigit- qizlarda o`z kuchiga va imkoniyatiga ishonch hissi paydo bo`ladi.

O`spirin o`quvchida o`zini anglash negizida o`zini o`zi tarbiyalash istagi tug`iladi va bu ishning vositalarini topish, ularni kundalik turmushga tadbiq qilish ehtiyoji vujudga keladi. Lekin o`zlarining o`zini o`zi tarbiyalash psixologiyasidagi mavjud nuqsonlarga barham berish, ijobiy xislatlarni

shakllantirish bilan kifoyalanib qolmay, ularni kattalarga xos ko'p qirrali umumlashgan idealga mos ravishda tarkib toptirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

O'spirinlarda ideallar bir necha ko'rinishda namoyon bo'lishi va aks etishi mumkin. Masalan, ular taniqli kishilarning qiyofalari, badiiy asar qahramonlari timsolida o'zlarida yuksak fazilatlarni (sifatlarni) gavdalantirishni orzu qiladilar. Biroq yigitlar bilan qizlar o'rtasida ideal obrazini tanlashda katta farq bo'ladi. Masalan, qizlar ko'pincha mehnatkash ayolning jozibali, nazokatli, iboli, iffatli jamoat arbobining, badiiy asar qahramonining xususiyatlari mujassamlangan qiyofalarni ideal darajaga ko'taradilar. Ammo ayrim o'quvchilar ideallashtirishga arzimagan salbiy xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslarga taqlid qiladilar –baquvvat yo'lto'sar, kishilarni laqqilatib ketadigan qallob, kinofil'mdagi "mafiya boshlig'i" kabilar emasligini tushuntirish kerak.

O'qituvchi va tarbiyachilar o'quv yurti bilan birgalikda ana shunday ideallarni ustalik va ehtiyotkorlik bilan fosh etishlari, o'spirin yigit – qizlarga taqlid qilish uchun munosib namunalar tanlashda yordam berishlari kerak. Bu jihatdan o'qituvchi va tarbiyachilarning shaxsiy namunasi va kattalarning obro'si juda katta rol o'ynaydi.

O'spiringa o'z shaxsining xususiyatlarini, xarakter xislatlarini ob'ektiv ravishda taxlil qila bilishda, irodaviy sifatlarini tarbiyalashning aniq maqsadi va sabablarini anglab etishida, o'zining nuqsonlarini aniq his qilish va shunga qarab xarakterning qanday xususiyatlarini o'zida rivojlantirishi zarurligini, qaysi xususiyatlarga esa barham berishi kerakligini hal etishda yordam ko'rsatish zarur.

Shuni nazarda tutish kerakki, o'spirinlar ba'zan (garchi o'smirlarga qaraganda ancha ozroq bo'lsada) o'zlarida ayrim irodaviy sifatlarni noto'g'ri usullar bilan rivojlantirishga harakat qiladilar. Ular soxta qo'rqqasliklari bilan o'zlarini botir qilib ko'rsatishga, beixtiyor xatarli xatti-harakatlarga moyil bo'ladilar. O'zlarida qo'rqqaslikni, irodani tarbiyalamoqchi bo'lib, ba'zan elektr simining ochiq joylarini ushlaydilar, baland qirg'oqdan daryoga sakrab, hayotlarini xavf ostida qoldiradilar. Matbuotda xabar qilinishicha, o'ninchi sinf o'quvchilaridan biri peshonasini tirishtirmasdan olov tepasida qo'lini tutib turgan va o'z irodasini chiniqtirmoqchi bo'lgan. Yana bir safar ikkinchi qavatdan sakrab, o'rtoqlarini qoyil qoldirmoqchi bo'lgan, bir kuni ximiya darsida esa sog'liq uchun zararli bo'lgan bir necha tomchi aralashmani yutib yuborgan, natijada kasal bo'lib qolgan. Yana bir o'spirin yigit bo'ron turgan

paytda daryo bo`ylab mutlaqo keraksiz va juda xatarli sayohat qilgan hamda muzdek suvda halok bo`lishiga oz qolgan.

O`spirinlarga bunday mashqlarning hech bir ijobiy natija bermasligini tushuntirish zarur. Irodali bo`lish, irodaviy sifatlarni chiniqtirish hayotda uchrab turadigan haqiqiy qiyinchiliklarni engish uchun zarurligini, sun`iy, soxta to`siqlarni engishni mashq qilish yo`li bilan hech narsaga erisha olmasliklarini ular ongiga etkazish, shuningdek, ularni oqilona, maqsadga muvofiq, samarali usullardan foydalanish yo`llari bilan tanishtirish, haqiqiy chiniqish malakalari bilan qurollantirish –jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug`ullanish, aqliy jihatdan o`zini chiniqtirish (o`quv topshiriqlarini o`z vaqtida bajarib borish) mehnat ko`nikmalarini o`zida mujassamlashtirishning o`spirin yigit va qizlar kelajak hayoti va faoliyatida muhim o`rin tutishini, xarakter kundalik qiyinchiliklarni engishda chiniqishini tushuntirish kerak.

O`spirinlarda irodaviy sifatlarning va xarakter xislatlarini tarbiyalash o`quv dargohidagi jamoatchilik tashkilotlari, pedagoglar jamoasining tarbiyaviy ta`siri doirasida amalga oshishi shart. Zero, o`spirin shaxsining takomillashuvi jamoada munosib o`rin egallash, ijtimoiy burchni anglash va foydali mehnatga qiziqishiga xizmat qilishi kerak. Jamoaning qiyinligi borgan sari ortib boradigan topshiriqlarini bajarishga odatlanar va tobora ortiq mustaqillikni hamda tashabbuskorlikni talab qiladigan harakatlarni amalga oshirar ekan, o`spirin o`zida zaruriy irodaviy sifatlarni tarkib toptiradi, muvofaqqiyatli irodaviy harakatlar tufayli o`z kuchiga ishonch xosil qiladi, o`sayotganini sezadi va boshqalar bilan birgalikda qiladigan faoliyatidan tobora ko`p qanoatlanish hissini kechiradi.

O`spirinlarda balog`atga etish tuyg`usi takomillashib borib, o`zining o`rnini belgilash va ma`naviy dunyosini ifodalash tuyg`usiga aylanadi. Bu hol uning o`zini alohida shaxs ekanligini, o`ziga xos xislatini tan olinishiga intilishida aks etadi. Bunga esa modaga mayl qo`yish, murakkab tasviriy san`atga, musiqaga, kasb-hunarga qiziqishini namoyish qilish yaqqol dalildir.

Shuni alohida ta`kidlash kerakki, o`spirin qizlar katta yoshdagilarning ta`siriga osonroq beriladilar, o`spirin yigitlar esa kattalardan ko`ra tengdoshlari ta`siriga ko`proq beriladilar. Shuning uchun o`spirin shaxsining tarkib topishiga o`quv dargohidagi muhit, xususan guruh jamoasi, rasmiy va norasmiy tengqur boshliqlar kuchli ta`sir etadi, guruh jamoasi umumiy maqsadni belgilashga, jamoa a`zolari o`rtasida iliq munosabatlar o`rnatishga, shaxsiy va jamoatchilik munosabatlari rivojlanishiga imkoniyatlar yaratadi.

Jamoa ta'sirida matonatlilik, jasurlik, sabr-toqatlik, kamtarlik, intizomlilik kabi fazilatlar takomillashadi va xudbinlik, loqaydlik, munofiqlik, laganbardonlik, dangasalik, qo'rqqoqlik, g'ayirlik singari illatlarning barham topishi tezlashadi. Jamoa a'zolari o'rtasidagi ahillik, birlik, yagona maqsadga intilish, iliq psixologik iqlim mavjud salbiy xatti-harakatlarni yo'qotish uchun xizmat qiladi.

O'spirin shaxsining shakllanish jarayonida jamoat tashkilotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning yuksak talablar qo'yishi natijasida o'spirinlarda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, mas'uliyatlilik, tanqidiylik singari fazilatlar barqarorlashadi, g'oyaviy-siyosiy vatanparvarlik, hamkorlik tuyg'ularini mukammal bosqichga ko'taradi. Ana shularni kuzatib tadqiq etgan psixolog L.I.Umanskiy o'spirinlardagi tashkilotchilik qobiliyati o'zaro uzviy bog'liq quyidagi qismlardan iboratligini ta'kidlaydi:

1. Tashkilotchilik tuyg'usi (psixologik topqirlik, kashfiyotchilik, odob, amaliy, aql-idrokda o'z ifodasini topadi)

2. Tengdoshlariga emotsional-irodaviy ta'sir ko'rsatish imkoniyati (muammolar echimiga jalb qilish, ularning kuch g'ayratini biriktirish)

3. Tashkilotchilik faoliyatiga moyillik (emotsional his-tuyg'u, ijobiy munosabat, qat'iy qiziqish va x.k)

L.I.Umanskiyning fikricha, o'spirin namunali tashkilotchi bo'lishi uchun unda quyidagi xislatlar bo'lishi kerak: a) ahloqiy xislatlar –jamoatchilik, samimiylik, tashshabbuskorlik, mehnatsevarlik; b) irodaviy xislatlar-qat'iyat, batartiblik, intizomlilik; v) emotsional hislar –hushchaqchaqlik, yangilikni his etish, o'z kuchiga ishonch va boshqalar.

O'spirinlarni yana bir muhim xislati ularda yuksak darajada do'stlik, o'rtoqlik, ulfatchilik, muhabbatning vujudga kelishidir. Shu his-tuyg'ular yigit va qizlarning ma'naviyati va psixologiyasida qanday tus olishiga qarab, tarbiyaviy chora va tadbirlarni amalga oshirish yaxshi natija beradi. Bu yoshdagi do'stlik o'zidan kichiklar orasidagi do'stlikdan o'z motivlarining chuqurligi va uning oldiga qo'yilgan talabalarning yuksakligi bilan farq qiladi, beg'arazligi, bir-biriga ishonchi, doimiy yordamga tayyorligi, birgalikdagi faoliyatlarida bab-baravar harakat qilish bilan ajralib turadi. Psixolog tili bilan aytganda, do'st-bu "Alter ego", ya'ni ikkinchi "Men" bo'lib , u o'sha paytdagi "Men"ning bir qismi sifatida idrok qilinadi. Bu shunday odamki, shaxs u bilan barcha dardu-hasratlarini muhokama qiladi, muammolarini uning oldiga to'kib soladi. Do'stlikni asosiy sharti –o'zaro bir-birini tushunish, shu shart bajarilmasa, do'stlik haqida gap bo'lishi mumkin emas. Agar ana shunday tushunish bo'lsa, do'stlar gap –so'zsiz ham, qiliqlar, yuz ifodasi, yurish-

turishiga qarab ham bir-birlarini tushunib olaveradilar. Do'stlikning boshqa intim, emotsional xislatlardan farqi shuki, u odatda bir jins vakillari o'rtasida bo'ladi va do'stlar odatda 2 kishi, ayrim hollarda 3-4 kishi bo'lishi mumkin. Ikki jins vakillari o'rtasida ham do'stlik bo'lishi mumkin. Faqat u ko'pincha tanishuv bilan sevgi- muhabbat o'rtasidagi oraliqni to'ldirishga xizmat qiladi. do'stlarga xos bo'lgan sifatlarga bir-birini ayash, g'amxo'rlik qilish, shaxsiy muammolarga befarq bo'lmaslik, qo'llab quvvatlash, mehr kabilar kiradi. Ularing ardoqlanishi do'stlikni uzoq davom etishi va ikkala tomon manfaatiga mos ishlarni amalga oshirishga undaydi. Do'sti yo'q o'spirin o'zini juda baxtsiz, nochor hisoblaydi. Ayniqsa, agar do'sti xoinlik qilsa yoki uning kutishlariga zid ish qilsa, bu holat juda qattiq ruhiy iztiroblarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham har bir yosh o'z do'stini xafa qilib qo'ymaslik, uning ko'ngliga qarab ish qilishga harakat qiladi. Agar ilk o'spirinlikda do'stlik mazmunan ancha yuzaki, bevosita muloqot maqsadlari asosida tashkil etilgan bo'lsa, yosh o'tgan sari u hayot mazmuni va yuksak qadriyatga aylanib boradi.

Agar do'stlik attraktsiya (lotincha attrahere “yoqtirish”, “o'ziga jalb etish” bir insonning boshqa bir insonga ijobiy munosabat asosida yoqishi va yoqtirishi, o'zaro moyillikni tushuntiruvchi holat) namoyon bo'lishining birinchi ko'rinishi bo'lsa, sevgi qalblar yaqinlashuvining muhim alomatidir. Sevgi bu nafaqat hissiyot, balki boshqalarni seva olish qobiliyati hamda sevimli bo'la olishdir. Shuning uchun ham o'spirinlar uchun bu hissiyotning borligi juda katta ahamiyatga egadir. Aynan o'smirlik va ilk o'spirinlikdagi sevgi beg'ubor, samimiy bo'lib, yosh o'tgan sari uning mazmuni boyib, boshqa qadriyatlar ham o'rin egallay boshlaydi, o'smir bilan o'spirin sevgisida ham sifat farqlari bor. Masalan, o'smirlar bir-biriga mehr qo'yganda ko'proq tashqi qiyofalari, intellektual imkoniyatlari va ijtimoiy mavqelariga e'tibor beradilar, haqiqiy sevgi o'spirinlik yillarining oxirlarida paydo bo'lib, uning asosiy mezoni endi tashqi belgi va afzalliklar emas, balki insoniy fazilatlar hisoblanadi.

O'spirinlik davrida vujudga keladigan his-tuyg'ularni to'g'ri iroda etish, yigit va qizlarga sevgi munosabatlarining naqadar nozikligini, bo'lajak oilaning baxti haqidagi tushunchalarni to'g'ri anglatish yaxshi natija beradi. Yigit va qizlarning ma'naviy olamida uchraydigan ayrim ziddiyatlarni bartaraf etishda, ularni kelajakda oilaning taqdiriga yuzaki munosabatda bo'lmaslikka o'rgatishda va oila qurishga tayyorlashda jinsiy tarbiya muhim ahamiyatga molikdir.

Ota-onalar va o'qituvchilar yigit va qizlarga sevgining ikki turi – shahvoniy tuyg'u zaminida vujudga keladigan beqaror sevgi va chinakam do'stlik, insoniy munosabatlar asosida paydo bo'ladigan haqiqiy sevgi boriligini tushuntirishlari lozim.

O'spirin yigit va qizlarga erkak va ayolning munosabatlarini yotig'i bilan tushuntirish ota-ona, shifokor, psixolog va o'qituvchilarning muhim vazifalaridir. O'spirinlarni turmush qurishga tayyorlashda, o'quv yurti bilan oilaning hamkorligi zarur, ro'y berishi mumkin bo'lgan ruhiy, jismoniy iztiroblarning oldini olishda hamkorlikka tayanib ish ko'rish kerak bo'ladi.

Ota-onaning o'zaro yaxshi munosabatlari, mehribonligi, g'amxo'rligi oiladagi farzandlarning munosabatlarini to'g'ri shakllantirishga yordam beradi. Ona qizida muloyimlik, qizlarga xos oriyat, uyatchanlik, ibo, iffat kabi fazilatlarni tarbiyalash bilan birga, unga uy-ro'zg'or yumushlarini ham o'rgatishi lozim. Aks holda nimalar bo'lishini ma'naviy qashshoq, engil-elpi hayotga ko'nikib, tubanlik botqog'iga botib qolgan ayrim ayollarning ayanchli qismatidan misollar keltirish orqali tushuntirish zarur.

Oiladagi tarbiyaviy ishlar maktabda mustahkamlanishi va rivojlantirilishi, o'spirinlarni turmush masalasiga ilmiy nuqtai nazardan qarashga o'rgatish, yigitning burchi qizni avaylash, uning sharm-hayosini paymol qilmaslik, taqdiriga yuzaki qaramaslik, qiz esa o'z navbatida uyatchan, sharmi-xayoli, qizlarga mos g'ururli bo'lishi zarurligini guruh rahbari, psixolog, o'qituvchilar o'zaro suhbat, savol-javob, munozaralar uyushtirish orqali o'spirin yigit-qizlar ongiga etkazishlari kerak.

Ko'pchilik ota-onalar o'quvchilik yillarida paydo bo'ladigan sevgi hissidan biroz cho'chiydilar, uni cheklashga, hattoki, qizlarga taqiqlashni ham afzal ko'radilar. Lekin aynan shu hisning borligi yoshlarni ulug'vorroq, sammimiyoq, har narsaga qodir va kuchliroq qiladi.

Olimlar sevgining yoshlarda paydo bo'lishi va uning psixologik taxlilini o'rganishgan. Ma'lum bo'lishicha, sevgining dastlabki bosqichi –o'zaro yoqtirib qolish –simpatiya bo'lib, bunda asosan sevgi ob'ektining tashqi jozibasi rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek xonatlasini chiroyli qilib tiktirib kiyib olgan qizchanning davrada paydo bo'lishi, tabiiy ko'pincha yigitlarning e'tiborini beixtiyor tortadi. Ularning ko'pchiligi birdaniga, bir vaqtda aynan shu qizchani “yoqtirib” qolishadi. Lekin davradagi qaysi yigit unga ham ma'lum jihatlari bilan yoqib qolsa, o'zaro simpatiya shu ikki shaxs o'rtasida

ro'y beradi. Vaqtlar o'tib bu ikki yosh bir necha marta uchrashib turishsa, oddiy yoqtirish sevgiga aylanishi mumkin.

Yana shu narsa aniqlanganki, sevgi bilan bog'liq hissiyotlar har bir jins vakilida o'ziga xos xususiyatlarga bog'liq ekan. Masalan, o'spirin yoshlar qizlarga nisbatan romantizmga beriluvchan, tezgina yaxshi ko'rib qoladigan bo'lisharkan. Ularning tasavvuridagi sevgi ancha romantik, ideal ko'rinishga ega bo'ladi. Qizlar esa yigitlarga nisbatan sekinroq sevib qolishadi, lekin sevgini unutish, undan voz kechish ularda osonroq kecharkan. Agar yigitlar bir ko'rishdayoq yoqtirib qolgan qizni sevib ham qolish ehtimoli yuqori bo'lsa (eksperimentlarda sevgi bilan simpatianing korrelyatsion bog'liqligi kuchli), qizlarda bunday bog'liqlik ancha past ekan, ya'ni hamma yoqtirganlarini ham sevmas ekan, umuman simpatianing paydo bo'lishi biroz qiyin ekan.

Bundan tashqari, o'spirinlik yillardagi sevgi va muhabbat hissi nafaqat qarama-qarshi jins vakiliga qaratilgan bo'ladi, balki aynan shu davrda otasining qadrlanishi va ularga nisbatan sevgi – muhabbat, yaqinlari – akakalar, opa-singil, hayotda ibrat bo'ladigan kishilarni yaxshi ko'rish, Vatanni sevish kabi oliy hislar ham tarbiyalanadi. Shuning uchun ham haqiqiy yuksak muhabbat sohiblari bo'lmish yoshlarni tarbiyalash – jamiyatda insoniy munosabatlarni barqarorlashtirish, odamlar o'rtasida samimiy munosabatlar o'rnatish va ma'naviyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Ta'limning barcha bosqichlarida ma'naviy tarbiyaning ajralmas bo'lagi sifatida ana shunday samimiy munosablarni tarbiyalash, targ'ib etish, kerak bo'lsa, ana shunday sevgi va sadoqat haqidagi kadriyatlarimizni ular ongiga singdirishimiz kerak. Sevgi va muhabbat hislari keng ma'noda – Vatanga, yurtga, borliqqa, kasbga va yaqin kishilarga qaratilgan bo'lishi mumkin. Yuksak his - tuyg'ularning eng oliysi Vatan tuyg'usi bo'lib, u tuyg'u inson bolasining ilk yoshlik davridanoq ongga va qalbga singib boradi. Zero Vatan hissi, shu Vatanning egasi bo'lmish xalqini bilishdan, uning qadriga etishdan, nimalarga qodir bo'lganini tan olishdan, buyukligini e'tirof etishdan boshlanadi. Vatan va xalq egizak tushuncha bo'lib, birini his qilish uchun ikkinchisi bilish kerak. Shuning uchun O'zbekiston deganda o'zbek xalqini tushunamiz, o'zbez O'zbekistonni xayolga keltira olmaymiz. Vatan hissi – xalqni sevmok, hurmat qilmoq, qadriga etmoq va e'tirof etmoqdir. O'zbekistonliklar uchun, o'zbekistonlik yoshlar uchun, shu yurt, shu tuproqni sevish, uning qadriga etish – buyuk ne'mat va shu bilan birga yuksak mas'uliyat hamdir.

E'tiqod shaxsning shunday ongli yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, printsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi. E'tiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin – Vatanga e'tiqod, dinga, kasbga, ahloqiy me'yorlarga, go'zalikka va shunga o'xshash. O'spirinlik yoshida ahloqiy e'tiqodning, ahloqiy ongning roli kuchayib borishi bilan ajralib turadi. Pedagoglar va tarbiyachilar yigit va qizlardagi ahloqiy e'tiqodning mazmuniga befarq qaramasliklari, demokratik ruhdagi to'g'ri ahloqiy e'tiqodning tarkib topishiga alohida e'tibor berishlari zarur. O'spirinlarning Vatanga, xalqqa, kasbiga, fanlarga, ahloqiy me'yorlarga bo'lgan e'tiqodi ularning mustaqil jamiyatdagi hayoti va faoliyati ta'siri ostida, jamoa ijtimoiy hayotida faol ishtirok etishi ta'siri ostida rivojlanadi, ahloqiy e'tiqodning mazmuni va mohiyatini ancha chuqur tushuna boshlaydilar. O'spirinlar ko'pgina ahloqiy tushunchalarning ijtimoiy jihatdan ko'p ma'noli ekanligi bilan bog'liq eng nozik tomonlarini ham sezishga qodirdirlar. Burch, vijdon, shaxsiy g'ururlik va o'zining qadar –qimmatini bilish tuyg'ulari haqidagi eng murakkab tushunchalar o'spirinlarni chuqur va har tomonlama tushunib olish uchun etarlidir, ular o'spirinlardan shu jihatdan ham farq qiladilar.

Misollar keltiramiz.

O'spirinlar jamoa bo'lib muhokama qilish va fikr almashish jarayonida bir-birlarini to'ldirib, o'qituvchining yordamisiz eng murakkab ahloqiy tushunchalarni juda tezlik bilan tasvirlaydilar va ularning mazmunini ochib beradilar.

“Vijdonlilik” tushunchasi (X sinf o'quvchisi) “Vijdonli kishi nima bilan ajralib turadi? Avvalo, u xalq mulkini va shaxsiy mulkni hurmat qiladi, hech qachon bironing narsasini olmaydi, munofiqlik qilmaydi, vijdonlik kishi hech mahal mug'ombirlik qilmaydi, yolg'on gapirmaydi, hamisha va hamma sharoitda haqiqatni gapiradi. Albatta, har – xil vaziyatlar bo'ladi. Masalan, dushmani (shaxsiy dushmani emas, balki jamiyatning, xalqning dushmanini) xiyla bilan engish va uni aldash mumkin, bu ham vijdonan qilgan ish bo'ladi. Agar ish manfaatlari talab qilgan holda dushmanga haqiqatni aytish vijdonsizlikdir. Vijdonli kishi o'z so'zida qattiq turadi, o'z ishiga halol munosabatda bo'ladi, unga o'zining butun kuchini sarflaydi, o'z vazifalarini so'zsiz bajaradi. Bunday kishi o'ziga tanqid nazari bilan qaraydi va o'ziga talabchan bo'ladi, agar xatoga yo'l qo'ysa, uni oshkora tan oladi va uni to'g'rilaydi. Yana bir narsa: hayotda hech qanday yomon ish qilmagan shu

bilan birga yaxshi ish ham qilmagan va boshqalarning noto'g'ri xatti - harakatlariga befarq va o'tib ketgan kishini vijdonli kishi deb bo'lmaydi."

"Faxrlanish" tushunchasi (kollej o'quvchisi) "Faxrlanish – kishining o'z mehnatini bekor ketmaganligini, Vatan foydasiga xizmat qilishini anglatadigan tuyg'udir. Bu – o'z muvaffaqiyat-larining yoki jamodagi boshqa a'zo muvaffaqiyatlarining quvonchini his etishdir. Agar sen yaxshi mehnat qilsang-u, hamma o'rtoqlaring yomon mehnat qilsa, haqiqiy faxrlanish bo'lmaydi. Haqiqiy faxrlanish – o'zini katta olish emas, kibrlanish, dimog'dorlik, boshqalarning soyasida o'zining alohida bo'lib ko'rinishi oson bo'lishi uchun ularning mag'lubiyatga uchrashini istab shuhratparastlik qilish emas."

"Or-nomus" tushunchasi (XI sinf) "Or-nomus" odamni boshqalar ko'z o'ngida o'z obro'sini, mavqeini, shuhratini yoki uning o'zi a'zo bo'lib turgan jamoaning obro'sini, mavqei va shuhratini saqlashga majbur qiladigan hisdir. Bu his barcha xatti-harakatlarda o'z dunyoqarashiga, e'tiqodiga amal qilishga undaydi, xushomad go'ylikka, benomuslik qilishga, o'zini va boshqalarni erga urishga yo'l qo'ymaslikka majbur qiladi. Bu his o'z xatti –harakatining nuqsonsiz bo'lishiga, ma'naviy soflikka undaydi.

Bizning mamlakatimizda shaxsiy or-nomus jamoa or-nomusidan ajralmasdir: bir kishining or-nomusi – u ishlayotgan jamoaning or-nomusi va aksincha, jamoaning or-nomusi bir kishining or-nomusidir (tadqiqot materiallaridan).

O'spirinlarning hammasi ahloqiy tushunchalarni ana shunday yuksak darajada anglaydi deb ayta olmaymiz. O'spirinning e'tiqodi uning tevarak – atrofdagi voqelik ta'sirida rivojlanib borishdan to'g'ri ahloqiy qarashlar va tasavvurlar albatta tarkib topishi uchun demokratiya va mustaqillik sharoitida yashashning o'zi etarlidir, deb aslo xulosa chiqarmaslik kerak.

Psixologlar va pedagoglarning o'tkazayotgan ko'p sonli tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ko'pgina o'spirinlarning litsey yoki kollejlarni bitirish vaqtida kelib jamoa va tarbiyachilar tomonidan to'g'ri g'oyaviy rahbarlik qilmasdan turib shakllanayotgan ahloqiy e'tiqodi hatto, noto'g'ri va etilmagan bo'lishi mumkin. O'spirinning ahloqiy e'tiqodiga to'g'ri g'oyaviy rahbarlik qilganda ham, tasodifiy holatlar, ba'zi bir o'rtoqlar, ko'pincha esa katta yoshdagi kishilarning nojo'ya xatti- harakatlari ham ta'sir ko'rsatishi mumkin (ta'sir ko'rsatmoqda ham). O'spirin yigit va qizlar hamisha ham o'zlari kuzatayotgan u yoki bu hodisalar va faktlarni, ba'zi bir adabiy asarlar, kinofilm'lar, ayniqsa chet el fil'mlari mazmunini to'g'ri tushuna olmaydilar.

Baʼzi alohida jiddiy hollarda notoʻgʻri tarbiya, hayotdagi noqulay sharoitlar, vaziyatlar taʼsirida baʼzi bir yigit va qizlarda shunchaki ayrim yanglish fikrlar va notoʻgʻri tushunchalar paydo boʻlibgina qolmasdan, jamiyatimizga yot boʻlgan maʼnaviy printsiplar va ustanovkalar ham qaror topishi mumkin. Buning natijasida tegishli vaziyatlarda xatti – harakatlardagi salbiy holatlar, axloqsizlik, surbetlik, shaxsiy narsalar bilan ijtimoiy narsalar oʻrtasida ichki ziddiyatlar va ixtiloflar. mehnatni hurmat qilmaslik kabi xususiyatlar kelib chiqadi. Bunda pedagog va psixologlarning asosiy vazifasi notoʻgʻri eʼtiqod va qaror topib boʻlgan salbiy xatti – harakatlarni oʻzlashtirishdangina iborat emas, soxta va demokratik gʻoyalarimizga yot boʻlgan axloqiy eʼtiqodning tarkib topishiga yoʻl qoʻymasdan, maʼnaviy eʼtiqodni qaror toptirish jarayonida uning mazmuniga taʼsir koʻrsatishdan iboratdir.

Ijtimoiy axloq tajribalarini asta-sekin egallab borish, maʼnaviy ongning oʻsishi, fan asoslarini oʻrganish, nazariy tafakkurning shakllanishi oqibatida oʻspirinlar dunyoqarashi qaror topa boshlaydi. Faqat oʻspirin yoshlarga nisbatangina chinakam dunyoqarashni shakllantirish toʻgʻrisida jiddiy gapirish mumkin, buning uchun maʼnaviy, aqliy, psixik etuklikning muayyan darajasiga erishilgan boʻlishi zarur. Bizning sharoitimizda toʻgʻri dunyoqarash avtomatik tarzda oʻz-oʻzidan tarkib topadi, deb oʻylash kerak emas. Yot ideologik taʼsirlarning imkoniyati ham mavjudligini hayot tajribalari koʻrsatib turibdi. Shuning uchun oʻquv yurtlarining rahbarlari, oʻqituvchilar, tarbiyachilar oʻquvchilarda chinakam ilmiy dunyoqarashni tarkib toptirishda oʻz maʼsuliylatlarini his etmogʻi lozim. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, anʼanalarni eʼzozlashni, oʻz yaqinlariga mehribon va tanlagan yoʻliga – kasbi, maslagi va eʼtiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. “Yangicha fikrlash” va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va eʼtiqoddur. Dunyoqarash –shaxsning shaxsligini (individdir emas), uning maʼnaviyatini, ijtimoiylashuvi darajasini koʻrsatuvchi kuchli motivlardandir. Shuning uchun ham uning shakllanish va oʻzgarish masalasi muhim masalalardan boʻlib, hamma vaqt va davrlarda ham oʻta dolzarb boʻlib kelgan. Oʻzbekiston oʻz mustaqilligiga erishgach jamiyatda tub islohatlar boshlandi. Ana shu islohatlarning asosiy yoʻnalishlaridan biri – maʼnaviy-maʼrifiy islohatlar boʻlib, uning asosiy maqsadi jamiyat aʼzolari dunyoqarashini istiqbol ruhida shakllantirishni maqsad qilib qoʻydi. Davlatimizning yoshlar borasidagi siyosatining asosini ham ularda yangicha xurfikrlilik bilan yangicha dunyoqarashni shakllantirish tashkil etadi. Bu

o`rinda psixologiya o`zgarishlar sharoitida e`tiqod, dunyoqarash va ideallar o`zgarishiga sabab bo`luvchi omillarni quyidagilarga ajratadi:

Ma`naviyat va ma`rifat. Ma`rifat bu odamning tabiat, jamiyat va insonlar to`g`risidagi turli bilimlari, tushunchalari, ma`lumotlari majmui bo`lib, uning mazmuni bevosita shaxs dunyoqarashining mazmun mohiyatini belgilaydi, demak yoshlarga qaratilgan va ular o`qib, o`rganish uchun yo`naltirilgan barcha turdagi ma`lumotlar (kitoblar, ommaviy axborot vositalari orqali, muloqot jarayonida), ular asosida shakllanadigan yangicha tasavvurlar yangicha dunyoqarash uchun zamindir. Mustaqillik yillarida, eski, o`zini tarix oldida oqlamagan mafkuradan voz kechildi, yangi mustaqillik g`oyasi, uning asosiy tamoyillari, yoshlarni ma`rifatli qilish borasidagi vazifalar belgilandi. Ular asosida "Ta`lim to`g`risida"gi Qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi qabul qilindi. Ular yoshlarning eng ilg`or ilm-fan yutuqlaridan boxabar qilish, buyuk allomalar merosini chuqur va teran o`rganish, zamonaviy texnologiyalar asosida ta`lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish, yoshlarni ma`rifatli qilishning barcha shart-sharoitlarini yaratishni nazarda tutadi. Bu say`i-harakatlar ma`naviyat borasidagi islohotlar, o`zbek madaniyati, san`ati, adabiyotini rivojlantirish ishlariga, tariximizni tiklash borasida amalga oshirilayotgan olamshumul ishlar tabiiy, yoshlarimizda yangicha dunyoqarashning shakllanishiga asos bo`ladi.

2. Oila. Yurtimizda oila hamisha davlat ximoyasida va oliy qadriyat sifatida e`zozlanadi. Oila ijtimoiylashuvning asosiy va muhim o`chog`i bo`lgan uchun ham uning shu muhitda tarbiyalanayotgan yoshlar e`tiqodi va dunyoqarashidagi roli sezilarlidir. Respublikamizda "Oila yili" deb e`lon qilinishi, "Oila" ilmiy –amaliy Markazi o`z faoliyatini boshlashi, jamiyatda yoshlar tarbiyasi borasida oilaning roli va mas`uliyatini oshirishga qaratilgan muhim tadbir bo`ldi va ularda yurtga, Vatanga, yaqinlariga sadoqat, muhabbat hislarini tarbiyalash orqali dunyoqarashlari mazmuniga ham ijobiy ta`sir ko`rsatadi.

3. Mafkura. Har bir davrning o`z mafkurasi bo`ladi. Va u shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida uning ongiga ta`sir ko`rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Kommunistik mafkuradan batamom voz kechgan jamiyatimizda yangi, mustaqillik mafkurasi shakllanmoqda. Zero, mafkura jamiyat a`zolarining tabiat, jamiyat va ijtimoiy jarayonlar xususidagi g`oyalari, bilimlari majmui bo`lib, har bir ijtimoiy guruh o`z e`tiqodiga mos mafkurani tanlaydi. Mustaqillikdan ruhlangan, uning moddiy va ma`naviy ne`matlaridan bahramand bo`layotgan o`zbekistonliklar o`tgan qisqa vaqt mobaynida uning

qadriyatlari, har bir shaxsga yaratilayotgan cheksiz imkoniyatlari, ilm va bilim borasidagi shart-sharoitlarni anglab o'zlari ongli ravishda ana shu tuzumga sadoqat va uni sevish, ardoqlash va ximoya qilishga tayyorgarlik falsafasini shakllantirmoqdalar. Yangi mafkura mustaqillik va milliy qadriyatlar g'oyasi ta'sirida shakllanmoqda va bu tabiiy, birinchi navbatda yoshlar dunyoqarashini o'zgartiruvchi muhim shartdir. Bunda fan asoslarini o'spirin tomonidan puxta o'zlashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin bilimlar amaliy tajriba bilan qo'llanilgandagina e'tiqodga aylanadi. Dunyoqarashni yodlab olish, o'zlashtirish mumkin emas.

4. Ijtimoiy ustanovkalar. Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm –bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu-shaxsning atrof muhitda sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarini ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar o'rnatishga ruhiy ichki xozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Rus psixologi V.A. Yadov o'zining dispozitsion kontseptsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan.

A) Elementar ustanovkalar (set)-oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'pincha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart-sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya.

B) Ijtimoiy ustanovkalar (attitud) –ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart-sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak.

V) Bazaviy ijtimoiy ustanovkalar – ular shaxsning umumiy yo'nalishini belgilaydi va ularni o'zgartirish e'tiqodlar va dunyoqarashni o'zgartirish demakdir.

G) Qadriyatlar tizimi – ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsuli sifatida jamiyatda qadr-qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovkadir.

II Bob. Psixologiyada manipulyatsiya harakatlari muommosini amaliy jihatdan tadqiqot qilish

Tadqiqot tashkilotlari va metodikasi Bu diplom ishimizning amaliy qismining asosiy vazifasi pedagogik ishda manipulyatsiya muommasi o'quvchi va o'qituvchilar munosabatlarini aniqlash hisoblanadi. Buning uchun anketa metodidan foydalanamiz.

Kollej o'quvchilariga anketa savollari

1. Psixologik rejada «manipulyatsiya» so'zining ma'nosini bilasizmi?
2. Qanday manipulyatsiya usullarini bilasiz?
3. Darslarda o'quvchilar ustidan manipulyatsiya usullardan foydalanasiz?
4. Buni o'ylagan holda ishlay olasizmi?
5. Manipulyatsiya usullari haqida kitoblar o'qidingizmi?
6. Sizningcha o'qituvchi kasbida qo'shimcha manipulyatsiya texnologiyasi haqida ma'lumotga ega bo'lishni xoxlaysizmi?
7. O'qituvchilaringiz sizning ularga manipulyatsiya tasir etishini biladimi?
8. Manipulyatsiya usullardan yashirin turda foydalanishga urunasizmi?
9. Sizningcha manipulyatsiya texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning psixologiyasiga tasir etadimi ?
10. Sizningcha manipulyatsiya texnologiyasidan foydalangan holda o'qish jarayonida o'quvchilarning tartibiga tasir etish mumkinmi?
11. Konfliktli hollarni yechishda manipulyativlik texnologiyaning foydasi bormi?
12. Sizningcha boshqa yerlarda o'z foydangiz uchun manipulyativlik texnologiyadan foydalansa bo'ladimi ?

1- Kurs kollej o`quvchilari va maktab o`quvchilari orasida anketa usuli bilan so'rovnoma o'tkazich uchun tayorlangan savolnoma.

Kollej o`quvchilari bilan va maktab o`quvchilari uchun

1. Psixologik rejada „manipulyatsiya so'zining ma'nosini bilasizmi?
2. O'qituvchilaringiz sizlarga qarab manipulyatsiya usullarni qo'llanadimi?
3. O'qituvchilaringiz manipulyatsiya harakatlarini sezasizmi?
4. Sizlarga qarab ishlangan manipulyatsiya harakatlaridan zavq olasizmi?
5. Yashirin manipulyatsiya so'zining ma'nosini bilasizmi?
6. Aniq manipulyatsiya harakatlarini bilasizmi?
7. Sizningcha O'qituvchilaringiz yashirin manipulyatsiya harakatlarini ishlaysizmi?
- 8 O'z tengdoshlaringiz bilan gaplashganda manipulyativlik harakatlaridan foydalanasizmi
9. O'qituvchilaringiz bilan gaplashganda manipulyativlik harakatlaridan foydalanasizmi ?
10. Ota- onangiz bilan gaplashganda manipulyativlik harakatlaridan foydalanasizmi ?
11. O'qituvchilaringiz manipulyativlik harakatlariga sizning munosabatingiz?
12. Sizningcha O'qituvchilar konfliktli hollarni yechishda manipulyativlik xarakatlardan to'g'ri foydalana oladimi?

2.2. «Muloqatchanlik va tashkilotchilik» qobiliyatlarini aniqlovchi metod.

Bu metod 40 ta savol «javob varaqasi», «kalit»dan iborat bo`lib, bizga tekshiruvchilarni muloqotchanlik va tashkilotchilik xususiyatlarini aniqlab olishga imkon berdi.

Ushbu test bo`yicha olingan ma`lumotlarni qayta ishlash va baholash quyidagicha amalga oshiriladi: metodikaning barcha bo`limlari bo`yicha kalit bilan «xa» javobiga «+» belgisi, «yo`q» javobiga «-» belgisi qo`yiladi.

Savolnomada toq raqamlar boshlangan savollar muloqotga kirisha oluvchanlik qobiliyatlarini aniqlaydi, juft raqamdan boshlangan savollarni esa shaxsning tashkilotchilik qobiliyatlarini o`rganishga qaratilgan, ya`ni savolnoma bo`yicha muloqatchanlikka va tashkilotchilikka aloqador savollar galma- galdan beriladi. Natijalar jadvaldagi belgilar bilan solishtirilib chiqiladi, agarda belgilar (savoldagi va jadvaldagi belgi) mos kelsa u holda bu javob buyicha 1 ball baho qo`yiladi. Agar belgilar mos kelmasa, hech qanday baho qo`yilmaydi. Belgilarni solishtirish va baholar sonini aniqlash ustin bo`yicha olib borilgani ma`qul. Birinchi ustun muloqotchanlikka oid savollar bo`yicha baholar tashkilotchilikka oid baholar yoziladi.

Javoblar va jadvaldagi belgilar solishtirilib belgilangandan so`ng har ustun bo`yicha umumiy baholar soni yig`ib chiqiladi va qo`yidagi usul orqali ko`rsatkich koeffitsenti aniqlanadi.

$$(K.koef.M.T.= T \text{ (baholar soni)} 0,05$$

M- muloqotchanlik

T- Tashkilotchilik

$$K= \frac{m}{20}: m \text{ yoki } K= 0,05*m$$

Bu yorda K- baholash koeffitsenti, m – mos kelgan javoblar soni.

U yoki bu sanoq diapozondagi sanoq ko`rsatkichlariga Q bahosi tegishli.

Muloqotchanlikka oid qobiliyatlar klassifikatsiyasi:

Muloqatchanlik koeffitsenti	Muloqatlilik qobiliyatlari
0,10 – 0,45 bo`lsa	Past darajada
0,46 – 0,55 bo`lsa	Past o`rta
0,56 – 0,65 bo`lsa	O`rta
0,66 – 0,75 bo`lsa	Yuqori
0,76 – 1 bo`lsa	Juda yuqori

Tashkilotchilik xususiyatlari qo`yidagi maxsus shkala bo`yicha aniqlanadi.

Tashkilotchilik koeffitsenti	Tashkilotchilik qobiliyatlari
0,20 – 0,55	Past darajada
0,56 – 0,65	Past o`rta
0,66 – 0,70	O`rta
0,71 – 0,80	Yuqori
0,81 – 1	Juda yuqori

Muloqotchilik va tashkilotchilik xususiyatlarini besh bosqich buyicha aniqlash mumkin.

Qo`yidagisavollar berilgan bo`lib, sizdan ularning har biri «ha», «yo`q» deb javob berishni so`raladi.

1. Doimo muloqatda bo`lib turgan do`stlaringiz ko`pmi?

2. Do'stlaringizni o'z fikringizga ishontira olishning uddasidan tez-tez chiqib turasizmi?

3. O'rtoqlaringizdan birontasi sizni xafa qilib quysa, anchagacha bu ko'ngilsizlikni xis qilib yurasizmi?

4. Mavjud qiyin ahvollarda doimo to'g'ri yo'l topib ketishingiz qiyinmi?

5. Xilma-xil odamlar bilan yangi tanishuvlarga intilasizmi?

6. Ijtimoiy ishlar bilan shug'illanishni yoqtirasizmi?

7. Sizga kitoblar bilan yoki u bu ish bilan mashg'ul bo'lish, odamlar orasida vaqtni o'tkazishga nisbatan ma'qulroqmi?

8. O'z hoqishingizni amalga oshirayotganingizda to'siqlar paydo bo'lib qolsa o'z intilishingizdan tezda voz kechasizmi?

9. Yoshi sizdan ancha kata odamlar bilan tezda kirishib keta olasizmi?

10. Har qil uyinlar topi shva tashkil etishni yaxshi ko'rasizmi?

11. O'zingiz uchun yangi bo'lgan do'stlar yoki mehmonlar davrasiga qo'shilishda qiyinchilik sezasizmi?

12. Bugun qilishi mumkin ishlarni tez-tez keyingi kunlarga o'tkazasizmi?

13. Noma'lum kishilar bilan muloqatga kirishishi osanmi?

14. Do'stlaringiz sizning fikringiz bilan hisoblashib ish tutishlariga harakat qilasizmi?

15. Yangi kollektivga moslashishda qiyinchilik sezasizmi?

16. Sizda boshqa odamlar bilan ularning o'z so'zlari ustidan chiqmaganliklari, o'z majburiyatlari va ma'suliyatlarini bajarmaganliklari yuzasidan hech qanday kelishmovchiliklar bo'ladimi?

17. Qo'lay vaziyat bo'lganda siz yangi odam bilan tanishish va gaplashishga harakat qilasizmi?

18. Muhim ishlarni hal qilishda ko'pincha tashabbusni o'z qo'lingizga olasizmi?

19. Atrofingizdagi odamlar sizning g'ashingizga tegib va o'zingiz yakka qolgingiz keladimi?

20. Siz uchun notanish boʻlgan sharoitda toʻgʻri yoʻl topib ketishingiz qiyinmi?

21. Har bir odamlarning orasida boʻlish sizga yoqadimi?

22. Boshlagan ishingizni oxiriga etkazmasangiz achinasizmi?

23. Boshqa odamlar bilan tanishuv vazifasi oldingizda turgan boʻlsa u holda qiyinchilik yoki uyalish hollarini xis qilasizmi?

24. Atrofingizdagilar bilan koʻp muloqatda boʻlganingizdan charchab qolasiz, deb tasdiqlash toʻgʻrimi?

25. Koʻpchilik oʻynaydigan oʻyinlarda ishtirok etishni yaxshi koʻrasizmi?

26. Boshqa odamlarni shaxsiy hayotiga aloqalar masalalarni hal qilishda qatnashishga koʻp holllarda tashabbus koʻrsatasizmi?

27. Siz yaxshi taniydigan odamlar orasida oʻzingizni ishonishsizroq tutasiz deb aytish mumkinmi?

28. Oʻzingizni aqlingizni isbotlashga doim ham harakat qilmaysiz deb takidlash mumkinmi?

29. Oʻzingizga kamroq tanish boʻlgan doʻstlar guruhiga qiziq suhbat olib bora olishingizga ishonchingiz komilmi?

30. Makgatabdagi ijtimoiy ishlarda ishtirok etganmmisiz?

31. Oʻz tanish bilishlaringiz doirasini cheklashga, ularni sonini koʻpaytirmaslikka intilasizmi?

32. Agar sizning fikringizni doʻstlaringiz darhol qabul qilmasa, siz oʻz fikringiz va qaroringizga qatʼiy turmaysizmi?

33. Sizga kam tanish boʻlgan davraga tushib qolsangiz oʻzingizni erkin his qilasizmi?

34. Oʻz doʻstlaringiz uchun turli tadbirlarni tashkil etishga hohlab kirishasizmi?

35. Koʻpchilik odamlardan iborat guruhlar oldida gapirayotganda bezovtalik va ishonchsizlik xis etasizmi?

36. Ishga aloqador yoki shaxsiy uchrashuvlarga tez-tez kechikib turasizmi?

37. Do'stlaringiz ko'p deb ta'kidlash mumkinmi?
38. Ko'proq boshqa odamlarnig diqqat markazida bo'lasizmi?
39. Yaxshi tanish bo'lmagan odamlar bilan muloqatda bo'lganingizda o'zingizni ko'pincha noqulay xis etasizmi?
40. Ko'pchilik odamlardan iborat davralarda o'zingizni ishonchsizroq deb aytish mumkinmi?

2.3. Irodani o`rganish testi

Irodani psixologik tahlilidan va talqinidan kelib chiqqan holda irodaviy holatni tashxis qilish uchun mamlakatimizda ishlab chiqilgan testdan tadqiqotimizda muvaffaqiyatli foydalanish mumkin.

Testning mohiyatiga ko`ra, uning har bir bandiga “Ha” yoki “Yo`q” deb javob berish nazarda tutiladi.

1. Turmushdagi muvaffaqiyat tasodiflarga ko`ra, oldindan qilingan hisob-kitoblarga ko`proq bog`liq bo`ladi, deb o`ylayman.
2. Agar o`zimning sevimli mashg`ulotlarimdan ayrilsam, unda men uchun hayotning mazmuni yo`qoladi.
3. Men uchun har qanday ishning oqibati, natijasiga ko`ra, uning echimini topish jarayoni muhim.
4. Men odamlarning o`z yaqinlari bilan bo`lgan munosabatlarining yaxshi emasligidan ko`ra, ishdagi muvaffaqiyatsizlikdan ko`proq qayg`uradilar, deb hisoblayman.
5. Mening fikrimcha, ko`pchilik odamlar yaqin kelajakka mo`ljallangan maqsad bilan emas, balki uzoqqa mo`ljallangan maqsad bilan yashaydilar.
6. Agar imkoniyat bo`lsa-da, lekin hech kim sezmasligiga ishonchim komil bo`lsa ham nojo`ya harakat qila olmayman.
7. Mening hayotimda muvaffaqiyatsizliklardan ko`ra, muvaffaqiyatli kunlar ko`p bo`lgan.
8. Menga amaliy, ishchan, ishbilarmon odamlardan ko`ra, his-tuyg`uli, ko`ngilchan inson ko`proq yoqadi.
9. Hatto oddiy ishda ham men uning ba`zi elementlarini takomillashtirishga harakat qilaman.

10. Muvaffaqiyatga erishish haqidagi fikrlarga berilib ketgan vaqtlarimda ehtiyotkorlik choralarini unutib qo'yishim mumkin.
11. Yoshligimda ota-onam meni dangasa, deb hisoblar edi.
12. Men o'zimni muvaffaqiyatsizliklarimga sharoit emas, balki ko'proq o'zimni aybdor, deb hisoblayman.
13. Ota-onam meni qattiq nazorat qilishgan.
14. Menda qobiliyatga nisbatan sabr-toqat kuchli.
15. O'z maqsadlarimdan qaytishga muvaffaqiyatga erisha olmasligim haqidagi fikr emas, balki dangasalik sabab bo'ladi.
16. Men o'zimni o'zimga ishongan odamman, deb hisoblayman.
17. Muvaffaqiyatga erishish uchun garchi imkoniyatlar mening foydamga bo'lmasa ham tavakkal qilishim mumkin.
18. Men tirishqoq odam emasman.
19. Hamma ishlar tekis, me'yorida ketayotgan bo'lsa, unda mening g'ayratim yanada oshadi.
20. Agar men gazetada ishlaganimda edi, unda turli voqealar haqida yozishdan ko'ra, ko'proq odamlar yaratgan yangiliklarni yozgan bo'lar edim.
21. Mening yaqinlarim, odatda, shaxsiy rejalarim bilan hamfikir bo'lmaydilar.
22. Mendagi hayotga nisbatan talablarimning darajasi o'rtoqlarimning shunday talablaridan pastroq.
23. Men o'z maqsadlarimga erishish yo'lida qat'iyman.

Ballar yig'indisi 0-9 dan past bo'lganda:

– Sizning faoliyatingizda, xulq-atvoringizda, muomalangizda muvaffaqiyatga ehtiyoj yaqqol ko'rinmaydi.

10-13 ballgacha: Sizda muvaffaqiyatga intilish bor, lekin faoliyatingizni, xulq-atvoringizni, muomala jarayoningizni tashkil qilishda har doim ham muvaffaqiyatga ehtiyoj sezavermaysiz.

14-23 ballgacha: Sizning faoliyatingizda, xulq-atvoringizda, muomala jarayoningizda muvaffaqiyatga ehtiyoj yuqori darajada, har doim muvaffaqiyat bo`lishiga ishonasiz, qat`iysiz, u yoki bu darajada murakkab, lekin bajarilishi, hal qilinishi mumkin ishlarni yoqtirasiz.

Boshqacha so`z bilan aytganda: 0-9 ballar oralig`i past, 10-13 ballarniki o`rtacha, 14-23 ballar to`plansa yuqori, deb izohlanadi.

**2.4. Elersning “Muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi” va
“Mag`lubiyatdan qochish motivatsiyasi” metodikalari.
Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash
metodikasi (T. Elers)**

Quyida berilgan savollarga “ha” yoki “yo’q” javobidan birini belgilash kerak.

1. Ikki variantdan birini tanlash imkoniyati bo’lganda, noma`lum vaqtga cho’zib yotgandan ko’ra, bittasini tezroq bajarishga kirishgan ma`qul.
2. Men 100 foizga ishni yaxshi bajara olishimga ishonchim bo’lmasa, juda tez achchiqlanaman.
3. Men ishlayotgan vaqtimda shunday bo’ladiki, men butun vujudim bilan unga kirishib ketgandayman.
4. Muamoli vaziyat paydo bo’lganda, men oxirgilardan bo’lib qaror qabul qilaman.
5. Agar ikki kun qatoriasiga ishsiz qolsam, men o’zimni qo’rga joy topa olmayman.
6. Ba`zi kunlari mening yutuqlarimni o’rtachadan past deb baholash mumkin.
7. Men o’zimga boshqalarga nisbatan talabchanroqman.
8. Men boshqalarga nisbatan mehribonroq va g`amho’rroqman.
9. Men qiyin bir ishdan bosh tortganimdan so’ng, ko’pincha afsuslanib, o’zimni koyiymen, chunki bilamanki, agar shu ishni qilganimda, albatta muvaffaqiyatga erishgan bo’lardim.
10. Ish jarayonida men biroz xordiq chiqarishga muxtoj bo’laman.
11. Tirishqoqlik mendagi asosiy sifat emas.
12. Mening ishdagi yutuqlarim har doim ham bir xil bo’lavermaydi.
13. Meni o’zim shug`ullanayotgan ishdan boshqa ishlar o’ziga rom etadi.
14. Men maqtashganidan ko’ra, tanbeh berishga kirishibroq ishlayman.
15. Meni xamkasblarim meni ishchan odam deb atashlarini bilaman.
16. Paydo bo’lgan to’siqlar qarorlarimni qat`iyroq qiladi.

17. Mening izzat nafsimga tegish oson.
18. Ko'tarinkiliksiz ishlagan chog'larimni tezda sezishadi.
19. Ishni bajarish jarayonida men boshqalarning yordamiga tayanmayman.
20. Ba'zan men hozir bajarishim lozim bo'lgan ishni keyinga qoldiraman.
21. Odam faqat o'ziga ishonishi kerak.
22. Hayotda puldan ham muhimroq bo'lgan narsalar kam.
23. Men muhim ishni bajarishim lozim bo'lgan paytlarda boshqa xech narsani o'ylamayman.
24. Men boshqa ko'pchilikka nisbatan izzattalab emasman.
25. Ta'til nihoyasida men odatda ishga qaytishimni o'ylab quvonaman.
26. Ishlagim kelgan paytlarda, men ishni boshqalarga nisbatan sifatliroq va yaxshiroq bajaraman.
27. Men tirishib, sidqidildan ishlaydigan odamlar bilan tez kirishib ketaman.
28. Men bekorchilik paytlarimda o'zimni bexalovat xis qilaman.
29. Men boshqalarga nisbatan ko'proq mas'uliyatli ishlarni bajaraman.
30. Qaror chiqatish mas'uliyati menga yuklansa, yaxshiroq bajarishga intilaman.
31. Mening do'stlarim meni ba'zan dangasa deb hisoblashadi.
32. Mening yutuqlarim ma'lum ma'noda kasbdoshlarimga ham bog'liq.
33. Rahbarning ra'yini qaytarish befoyda ish.
34. Ba'zan qanday ishni bajarayotganliginigni ham bilmaysan.
35. Ishim yurishmaganda men betoqat bo'lib qolaman.
36. Men odatda o'z yutuqlarimga kam ahamiyat beraman.
37. Boshqalar bilan hamkorlikda ishlaganimda, mening ishim boshqalarnikidan samaraliroq bo'ladi.
38. Ko'pgina boshlab qo'ygan ishlarimni oxiriga etkazmaganman.
39. Men ish bilan band bo'lmagan odamlarga havas qilaman.
40. Men hukmronlikka va amalga intilgan odamlarga havas qilmayman.

41. Men o'zimning haqligimga ishonsam, haqiqatni isbot etish uchunhar narsaga borishga tayyorman.

Test kaliti:

“ha” uchun 1 ball: 2, 3,4,5,7,8,9,10,14,15,16,17,21,22,25,26,27,28,29,30,32,37,41.

“yo'q” uchun 1 ball: 6,13,18,20,24,31,36,38,39.

1,11,12,19,23,33,34,35,40 savollarga berilgan javoblar hisobga olinmaydi.

Natija:

1 : 10 ballar muvaffaqiyatga nisbatan motivatsiya past;

11 : 16 ballar, motivatsiya darajasi o'rtacha;

17 : 20 ballar, anchagina yuqori motivatsiya;

21 balldan yuqori, muvaffaqiyatga nisbatan juda yuqori motivatsiya.

Mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasini aniqlash metodikasi (T. Elers)

Har bir qatorida 3 tadan so'z tavsiya etiladi. Shu so'zlardan o'zingizga yaqin bo'lganini tanlang.

Nomer	A	B	V
1	Dadil	Xushyor	Uddaburon
2	Kamsuqum	Tortinchoq	Qaysar
3	Extiyotkor	Qat'iyatli	Umidsiz
4	O'zgaruvchan	Beparvo	E'tiborli
5	Aqlsiz	Qo'rqq	Loqayd
6	Chaqqon	Jasur	O'ylab ish ko'radigan
7	Sovuqqon	İkkilanuvchan	Epchil
8	İntiluvchan	Engiltak	Qo'rqq
9	O'ylab ish qilmaydigan	O'zini ko'rsatadigan	Oldindan ko'ra olmaydigan
10	Optimist	Vijdonli	G'amho'r
11	Melanxolik, sust	Shubxali	Beqaror
12	Qo'rqq	Pala partish	Xayajonlanadigan
13	Mo'ljalni oladigan	İndamas	Xadiksiraydigan
14	E'tiborli	Befarosat	Mard, dadil
15	Farosatli	Shijoatli	Mardona

16	Uddaburon	Extiyotkor	O'ylab ish qiladigan
17	Tez hayajonlanadigan	Xayol parishon	Uyatchan
18	Kamtar	Extiyotsiz	Bee`tibor
19	Xadiksiraydigan	Qat`iyatsiz	Asabiy
20	Intizomli	Sadoqatli	Niyat bilan ish ko`radigan
21	O'ylab ish qiladigan	Dadil, qo`rqmas	Shijoatli
22	Tobe	Loqayd, beparvo	Pala partish
23	Ehtiyotkor	Beg`am	Chidamli
24	Oqil	Mehribon, g`amho`r	Jasoratli
25	Oldindan bashorat qiluvchi	Cho`chitib bo`lmaydigan	Vijdonli
26	Shoshqaloq	Qo`rqoq	Beg`am, tashvishsiz
27	Parishon	Mo`ljalli, niyatli	Umidsiz, pessimist
28	Kuzatuvchan, e`tiborli	Muloxazali	Uddaburon
29	Pismiq, indamas	Betartib	Qo`rqoq
30	Kelajakka ishongan	Xushyor	Beg`am, betashvish

Test kaliti:

										0	1	2	3	4	5
	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Javoblarning kalitga mos kelganini hisoblab umumiy ball olinadi.

1 : 10 ballar, mag`lubiyatdan qochish motivi quyi darajada;

11 : 16 ballar, mag`lubiyatdan qochish motivi o`rtacha darajada;

17 : 20 ballar, mag`lubiyatdan qochish motivi yuqori darajada;

20 balldan yuqori, mag`lubiyatdan qochish motivi o`ta yuqori darajada.

X U L O S A

Psixologiya ilmda manipulyativlik harakatlar muammosi haqida adabiyotlarni o'rganib shunday xulosaga keldik, «manipulyatsiya» so'zining ma'nosi texnikadan, itimalogiyadan, politologiyadan kelib chiqqan. Biroq hozirgi davrda manipulyatsiya so'zining ma'nosi to'liq ishlatilmaydi. Har turli mualliflarning manipulyativlik harakatlar haqida o'z asarlarida shunday xulosaga keldik bu psixologik tarafdin insonga ta'sir etish yo'li bilan o'z hoqish istaklariga erishishiga aytamiz. Manipulyativlik harakatlar shunday qo'llaniladi agar muallif o'zining izlagan narsasini adresatga buyurgisi kelganda adresat esa huddi shunday qilib o'ylaganday bo'lib qoladi. SHuni aytib o'tish keraki manipulyativlik harakatlar yashirin turda bo'ladi. SHuning bilan birga manipulyatorchi o'zi hoxlagan narsalarini bildirmay ishlatishida bo'lib hisoblanadi. Bu yerda manipulyatorchining mahorati bo'lishi kerak. Manipulyativlik harakatlar xar qanday psixologik tasirlarga o'xshab o'z tiplarga ega. Psixologik tasir information kanallar orqali tasir etadi (verbal va noverbal). Manipulyativlik harakatlar verbal va noverbal bo'lib bo'linadi. Ochiq turda bunday tiplar yo'q. Yana bilgan va bilmagan holdagi manipulyativlik harakatlar bo'ladi. Suhbatlashganda sensorlik sistemasiga qarab parametrlarga bo'linadi. NLP shu parametrlari bo'yicha quyidagi tiplarga bo'linadi. Audil(eshituvchi tip) Vizual tip (ko'ruvchi) Kinestetiklar (harakatlanuvchi) Digitallik (Hayol qiluvchi) Manipulyativlik harakatlar manipulyatorchining qanday mahorat bilan foydalanishiga bog'liq. Ko'pgina adabiyotlarda manipulyativlik fenomini haqida to'liq ma'lumotlar berilgan. Biroq bu adabiyotlarda o'qib chiqqanimizda har doim bir savolning qaytalab kelishiga guvoh bo'lamiz .Bu muommani bir necha guruhga bo'lamiz. Yashirin turdagi manipulyativlik tasir usul va tasir etish darajalari kuch ishlatish, tasir etish, tasir etish belgilari robotlashganlik mavzusi tasir etish adresatning mashinaga o'xshash harakatlanishida. O'qituvchilarning harakatlari odamiylikga qaratilgan bo'lib o'quvchini o'ylagan holda tuzilishi kerak. Biroq o'qituvchilar

ko'p vaqtlarini o'zining pedagogic tarafdin yuqori qo'yib manipulyativlik harakatlarni ishlaydi.

Savol tug'ilishi mumkin: Pedagogik xizmatda pedagog «manipulyativlik harakatlarni» ishlashga bo'ladimi? Bu savolga birdek javob bera olmaymiz. Ayrim mualliflar pedagogic ishda manipulyativlik harakatlardan foydalanishga bo'lmaydi desa boshqalari ayrim hollarda foydalansa bo'ladi. Bu masala amaliyotda tadqiqot qilinmagan. Diplom ishimizning amaliy qismida pedagogic jarayonlarda manipulyativlik harakatlarning o'zgachaliklari tadqiqot qilingan. So'raganlardan ko'p qismi manipulyativlik texnologiya haqida tushunchasi bor va o'z faoliyati davomida bundan foydalangan. Informatsiya internetning rivojlanishi o'quvchilarda manipulyativlik harakatlar haqida to'liq tushuncha olishiga mumkinchilik beradi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.A.Karimov. «O`zbekistonning o`z istiqbol va taraqqiyot yo`li» Toshkent 1992 yil.
2. I.A.Karimov. «O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida» Toshkent 1996 yil
3. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi» Toshkent 1999
4. Avesto. Tarixiy adabiy yodgorlik. Askar Mahkam tarjimasi - «Sharq», 2001.- T.:384b.
5. Adizova T.M. Boshqaruv muloqoti psixologiyasi. –T: 2000.-19 b.
6. O`qituvchilar bilan 5 kurs talabalari pedagogik faoliyatda manipulyativlik harakatlardan foydalansa bo`ladi.1 kurs talabalari bilan umumiy dunyoqarashini bildiradi Adler G. «Texnologiya NLP», S-P.: Piter, 2001 j.
7. Bodalev A. A. «Psixologiya obsheniya», Minsk:1995 j.
8. Vagin I. G. «Psixologiya zla», M.: Piter, 2001 j.
9. Vagin I. G. «Uroki psixologicheskoy zashiti», S-P.: Piter, 2001 j.
10. Vil`son G. «Yazik jestov», S-P.: Piter, 2001 j.
11. Znakov V. V. stat`ya «Makiveallizm, manipulyativnoe povedenie i vzaimootnoshenie», jurnal «Voprosi psixologii» 2002 j. № 6
12. Karnegi D «Kak priobretat` družey i okazivat` vliyanie na lyudey», M.: 2000 j.
13. Karnegi D «Yazyk ubejdeniy», M:1999
14. Kasatkin S. N. «Master obsheniya», S-P.: Piter, 2001 j.
15. Kozlov N. M. «Psixologiya vzaimootnosheniy», M.: AST-press, 2001 j.
16. Levi V. A. «Iskusstvo byt` drugim», M.: Vlados, 1981 j.
17. Leont`ev A. A. «Psixologiya obsheniya», M.: ACT 2000jg.
18. Lepskiy V. e. stat`ya «Manipulyativnoe vozdeystvie i reflektivnoe povedenie», Psixologicheskij jurnal 1996 j. № 6 s. 139-145
19. Litvak e. M. «Komandovat` i podchinyat`sya» Rostov-na-Donu: Svet, 1997 j.
20. Maslova I. «Manipulyativnie texnologii» Trud. – 2001 – 6 sent. – s. 11
21. Mixaylova T. I. stat`ya «Manipulirovanie po-kitayski», jurnal «Litseyskoe i gimnazicheskoe obrazovanie» 2003 j. № 9 c 43
22. Piz A. «Yazik vzaimootnosheniy», M.: Eksimo-press, 2001j.

23. Piz A. «Yazik razgovora», M.: Eksimo-press, 20
24. Smirnova I S « A vas programmirovali?» jurnal «Nauka i religiya» 2001 j. № 9 s 46-49
25. Suxarev I. I. «Etika i psixologiya delovogo cheloveka», M.: Vlados, 1999 j.
26. Sheynov V. P «Skrutoe upravlenie chelovekom», M.: AST-press, 2002 j.
27. Sheynov V. P. «Effektivnaya reklama. Sekrety uspeha», M.: 2003
28. Shostrom E. «Anti – Karnegi», . Minsk, 1999j.
29. Nemov R.S., Altunina I.R. Sotsial`naya psixologiya: Uchebnoe posobie. - SPb.: Piter, 2008.- 432s.
30. Soginov N.A., Usmanov E.Sh. Etnopsixologicheskie osobennosti podgotovki molodyoji k semeynoy jizni. Teoretiko-prakticheskie problemi pedagogicheskogo tselepolaganiya. Sb. Nauchn. trudov. - Tashkent, 1991. - S. 91-99.
- 31.E.G.G`oziev. «Psixologiya» (Yosh davrlari psixologiyasi) Toshkent, «O`qituvchi», 1994 yil
32. E.G.G`oziev «Pedagogik psixologiya» Toshkent, 1995 yil
33. M.G.Davletshin «Yosh davrlar va pedagogik psixologiya» Toshkent. TDPU. 2009 yil
- 34..Leontev.A.A. «Pedagogicheskoe obshenie» Moskva 1978
35. Bandura, A. & O`alters, R.. Social Learning and Personality Development. New York: Holt, Rinehart & O`inston, 1963, P.29-33
36. Gilligan C. In a different voice: psychological theory and o`omen development. Cambridge (Mass.). 1982, P. 18-19

www.psychology.all.ru

www.expert.psychology.ru

www.psychology.net.ru

www.psy.piter.com.